

Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre

Mustafa Ertürk¹

Öz

Henri Lefebvre ve Michel de Certeau'nun gündelik hayat yaklaşımları, bugün hala sosyal bilimlerde en baskın iki paradigma olmaya devam ediyor. Gündelik hayat sosyolojisinin iki önemli figürü olarak Lefebvre ve de Certeau'nun metodolojik araçları, kaynakları, entelektüel bagajları ve ulaşmayı hedefledikleri menzil birbirinden farklıdır. Aralarındaki tüm bu farklılıklara rağmen her ikisinin de gündelik hayata ilişkin açtığı uzun soluklu kavramsallaştırmaların sürekliliği, gündelik hayat sosyolojisine ilişkin önemli bir perspektifi çerçevelemenin imkânını sunmaktadır. Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan Lefebvre'den önemli ölçüde yararlanan de Certeau'nun gündelik hayat çalışmasında kendisinden yalnızca bir kez bahsettiği bir dipnottur. Söz konusu dipnottan hareketle her iki düşünürün gündelik hayat çalışmasını birlikte okumak de Certeau'nun gündelik hayat teorisinde Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirilerinin çarpıcı bir biçimde izini sürme imkânı verir. Lefebvre ve de Certeau'nun teorilerinin karşılaştırılması ve eklektik bir uyarlamasından öte, her iki düşünürün gündelik hayat yaklaşımlarını birlikte okuma denemesi olan bu çalışmada, gündelik hayatın sorunsallaştırılma biçiminin iki düşünür arasındaki sürekliliği kavramsal izlek üzerinden takip edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lefebvre • de Certeau • Gündelik hayat • Kavramsal süreklilik • Strateji • Taktik • Moment

Continuity at the Two Poles of Everyday Life Sociology: Henri Lefebvre in the Footnote of Michel De Certeau

Abstract

Henri Lefebvre's and Michel de Certeau's approaches to everyday life continue to remain the two most dominant paradigms in today's social sciences. As two distinguished figures of everyday life sociology, Lefebvre's and de Certeau's methodological tools, sources, and intellectual backgrounds as well as the scope they purposed to reach differ from each other. Despite all these differences, the area where their long-term conceptualizations of everyday-life theory intersect offers an opportunity to frame an important perspective on everyday life sociology. De Certeau, who significantly benefitted from Lefebvre, only mentioned Lefebvre once in a footnote on his study of everyday life, a footnote that makes up the starting point of this study. By drawing from this footnote, studying the everyday life works of two thinkers together conspicuously allows the everyday life critiques of Lefebvre to be traced in de Certeau's everyday life theory. This study is an attempt to study the everyday life approaches of both thinkers together beyond an eclectic adaptation of the theories of Lefebvre and de Certeau and follows the continuity of the ways the two thinkers problematized everyday life using their conceptual trajectory.

Keywords: Lefebvre • de Certeau • Everyday life • Conceptual continuity • Strategy • Tactic • Moment

1 Mustafa Ertürk, (Dr.), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, YTB, Ankara, Türkiye. Eposta: erturkmustafa1@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-7172-7133

Atf: Erturk, M. (2021). Gündelik hayat sosyolojisinin iki kutbunda süreklilik: Michel De Certeau'nun dipnotundaki Henri Lefebvre. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 319-350. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0094>

Extended Summary

As a concept that has emerged within modernity, everyday life has had a relatively short intellectual history. The early foundations of the concept of everyday life can be ascertained in the late 19th and early 20th centuries alongside the initial experiences of the modern world. With their two different intellectual traditions, Lefebvre's and de Certeau's everyday life studies have had substantial impacts on the social sciences, particularly on sociology.

Sheringham (2000, pp. 190–191) stated Lefebvre's ideas related to everyday life to have significantly influenced de Certeau's arguments regarding everyday practices. Similarly, Gardiner (1995, p. 109; 2016, p. 216) also pointed out that de Certeau had extended and deepened the original insights previous thinkers had developed about everyday life, in particular Lefebvre. Despite de Certeau having had created his theory of everyday life by making use of Lefebvre's extensive legacy (McHoul & Miller, 1998, p. 11), a recent English translation of Lefebvre's everyday life studies has created a serious impediment in understanding Lefebvre's stringent relationship with de Certeau's work (Sheringham, 2006, p. 7). De Certeau's everyday life theory can be understood best when explored in connection with what has been inherited from Lefebvre's views on everyday life (Sheringham, 2006, p. 8).

A footnote in a book from de Certeau is the only clear sign identifying the place Lefebvre's legacy had on everyday life, and this footnote has generated the core inquiry of this study. In the annotation added strategically to the Introduction to *The Practice of Everyday Life*, de Certeau (2008, p.48) concisely states Lefebvre's work to have been a “fundamental source” for his exploration. De Certeau's equivocal organizing of the footnote also serves to conceal the degree and scope of Lefebvre's influence on de Certeau's thought and caused the continuity and intersections of the everyday life theory between the two thinkers to be overlooked.

Lefebvre's analysis is concerned with showing that what everyday life is must no longer be “disdained” or considered an “insignificant residue” (Lefebvre, 2015, p. 17). This leftover residue and disdain Lefebvre mentioned also reappear as the key problem permeating de Certeau's everyday life theory. The question of how one can explore ordinary practices without disregarding their irreducible properties also constitutes the central problem of de Certeau's work. Lefebvre and de Certeau treated the study of everyday life as the study of what they called the residuum of higher activities and the uncanny ordinary against the heroes of the grand narratives (Courpasson, 2017). As such, Lefebvre's and de Certeau's intentions were to reverse the coeval perception of the unappreciated value of everyday life (Paterson, 2006, p. 7) that was prevalent in their time in favor of the ordinary and the residuum.

A tenacious defiance always is found in the everyday life that has been planned and directed by technocratic and bureaucratic systems that never succeed in organizing

everyday life completely (Lefebvre, 2013, p. 73). Despite all the efforts of the discipline, the cracks and spaces of this structure never completely close, and ordinary men in everyday life try to enlarge these cracks and spaces and pass through the fractures. Thus, a well-organized discipline is disrupted by a constant split and gap in everyday life, and these cracks and gaps replace the creative potential everyday life has. Where de Certeau's discovery regarding the starting point and gateway from Lefebvre's legacy on everyday life passes to Certeau's ideas on everyday life is in how he tried to look through the cracks and spaces of everyday life at the ordinary people who are assumed to be passive and under the discipline of the control mechanisms of everyday life. Thus, de Certeau aligns with Lefebvre once again in his questioning of the creativity and power of everyday life and the potential that this creativity reveals in the context of the image of residuum and escape of the uncanny ordinary from the discipline. The idea of hidden creative potential in everyday life is central to Certeau's work, as in Lefebvre.

The continuity of the conceptual stage that was built upon the theoretical structure for the purpose of transforming disciplined everyday life also reappears in de Certeau's (2008) conceptualization of tactic and strategy, the principal points of his everyday life theory. For Lefebvre (2013, p. 146), the reality of the everyday realm involves tactics, and the everyday life that has been transformed during the historical process can be investigated at the "level of tactics, forces, and their relations." The idea that everyday life can be identified at the levels of tactics and power relations would also have fundamental importance in de Certeau's exploration of everyday life (Sheringham, 2006, p. 152). De Certeau distinguished between strategy and tactic, describing them based on power relations as Lefebvre had done. However, de Certeau (2008, p. 114) made a nuanced intervention on Lefebvre's conceptualization of strategy and tactics, clearly positioning tactics against strategy in favor of the ordinary man, or common hero. Tactics are the "art of the weak" and are based on tricking, just as the art of guile involves sensing the opportunities a particular occasion provides. One must very precisely and scrupulously use the cracks conjunctures open under the powerful supervision of a certain dominion. As such, tactics actualize in the form of seizing opportunity (p. 55). Throughout *The Practice of Everyday Life*, tricking and opportunity are two leitmotif concepts allied with the antilogy between tactics and strategy.

Defined by de Certeau as the primary source of tactics, opportunity not only reveals the continuity of the moment and occasion when considered alongside Lefebvre's theory of moment (Scott, 2009, p. 31) but also discloses the affinity between tactics and the theory of moments. De Certeau's approach bases the relationship of tactics with time in the context of moment of opportunity, which overlaps with Lefebvre's concept of moment. Lefebvre considers the theory of moments as the fundamental source of the necessary transformation and renewal in everyday life. Moments, which refer to the totality of the brief possibilities of everyday life that emerge, tires of time

and become clear “points of rupture” based on the misery of everyday life (Harvey, 2014, p. 424). Lefebvre (2003, p. 170) emphasized moments to not form a closed list despite being limited in number and to be among the moments such as love, play, rest, and knowledge “because there is nothing preventing the invention of new moments.” Moment arises from everyday life, is fed from everyday life and is explored as a potential in a vague ambiguous and raw form (Lefebvre, 2013, p. 374). De Certeau’s approach bases the relationship of tactics with time in the context of the concept of the moment of opportunity and overlaps with Lefebvre’s concept of moments. Moments and opportunities are two concepts two thinkers described with different words, two sides of the same coin. De Certeau associated the movement of tactics in time with the concepts of *kairos* [opportunity, moment, right point in time] (de Certeau, 2008, p. 123) and *métis* (p. 55). Throughout his work, de Certeau referred to *métis* [practical intelligence] to demonstrate the dynamic intelligence that underlies the cunning and tricks of tactical practices. Lefebvre defined moments in relation to the festive (Lefebvre, 2013, p. 379). Moments with intense euphoria will ensure the transition from misery of everyday life to the festive by imposing brand new social forms onto everyday life (Law, 2014, p. 204). In de Certeau’s thinking, festival is substituted by *kairos*, whereas Lefebvre connected moments to the festive.

The conformity to the conceptual grid that forms the theoretical constructs of everyday life for Lefebvre and de Certeau indicates the points of intersection and insistent continuity of both thinkers’ approaches in many respects. To emancipate the ordinary man from an everyday life dominated by the subordination of power, de Certeau attempted to discover a creative potential in everyday life by following the pioneering corpus of Lefebvre, as de Certeau stated in his footnote. Despite the differences in focusing on the potential of everyday practices, de Certeau’s theoretical narrative points to the continuity of the conceptual setting found in Lefebvre’s project, which de Certeau recreated by breaking ties from Marxist premises and scope.

Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre

Gündelik hayat, modernite ile birlikte ortaya çıkan bir kavram olarak görece kısa bir düşünsel tarihe sahiptir. Kavramın erken dönem temelleri modern dünyanın ilk deneyimleri ile birlikte on dokuzuncu yüzyılın sonu yirminci yüzyılın başlarında görülür. Gündelik hayatın muştusunu Walter Benjamin, Edmund Husserl, George Simmel gibi düşünür ve filozoflar ile Charles Baudelaire, Marcel Proust ve James Joyce gibi modern edebiyatçılar vermiştir. Baudelaire tarafından keşfedilen Paris'in modernist analizleri, Benjamin'in çalışmalarında sıkça görülen Frankfurt Okulu'nun Marksist kültürel temaları (Beck ve Purcell, 2015, s. 1) ve Simmel'in kent ve kültür kavramlaştırılmaları gündelik hayata ilişkin erken dönem analizlerin dağınık bir spektrumuna işaret eder. Gündelik hayat kavramının, sosyoloji başta olmak üzere kültürel çalışmalar, medya çalışmaları ve tüm beşerî bilimlerde önemli bir teorik sorun olarak ortaya çıkması (Epstein, 2008, s. 476) ve özellikle sosyolojide yaygın ilgi ve kabul görmeye başlaması için yıllarca olgunlaşması gerekmiştir.

Sosyolojide mikro teoriye dahil edilebilecek yaklaşımların öncüsü sayılan Harold Garfinkel'in etnometodolojisi ve Erving Goffman'ın dramaturjik yaklaşımı insanların toplumsal dünyalarını nasıl anlamlandırdıklarına ve inşa ettiklerine dair sorgulama bağlamında gündelik hayatın sosyolojisine katkı sunmuş (Yoka ve Paschalidis, 2015, s. xii) olsa da gündelik hayatın sorunsallaştırılması ve bir araştırma nesnesi olarak kapsamlı analizi İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Fransa'da¹ gelişmiştir (Moran, 2005, s. 18). Gündelik hayatın genelde akademik dünyaya özeldir ise sosyoloji disiplinine dahil oluşunda iki Fransız düşünürün-Henri Lefebvre (1901-1991) ve Michel de Certeau (1925-1986)-katkısı oldukça önemlidir (Derry ve Parrot, 2013, s. 6; Ebrey, 2016, s. 161). Savaş sonrası dönemin gündelik hayat evrenini araştırmalarının merkezine yerleştiren bu iki entelektüel (Lazzarinia, 2016, s. 256) öncülüğünde gündelik hayat üzerine tartışmaların Fransa'da ortaya çıkmasıyla birlikte kavramın akademik çalışmalara oldukça hızlı bir şekilde girişi gerçekleşmiştir (Schneider, 2010). Lefebvre ve de Certeau'nun çalışmalarına ulaşıncaya kadar, 'gündelik' kavramının spesifik bir sorun olarak ortaya çıkmaması (Highmore, 2002a, s. 32) gündelik hayatın kuramsallaştırılma sürecinde her iki düşünürü kilit figür haline getirmiştir.

De Certeau'nun selefi Lefebvre, kavram üzerinde yaklaşık elli yıla yayılan yoğun bir emek harcar. Üç cilt halinde (sırasıyla 1947², 1961 ve 1981) *Gündelik Hayatın*

1 Fransız geleneğinin gündelik hayata akademik ilgisinin başlangıç noktası *Annales* dergisiyle ilişkili Lucien Febvre, Robert Mandrou, Fernand Braudel ve Guy Thuillier v.b. tarihçilerin çalışmalarıdır (Dant, 2003, s. 71). Fransız düşünce geleneğinde gündelik hayatın savaş sonrası gelişimine işaret eden bir çalışma için bknz; *Utopia and Everyday Life in French Social Thought* (Gardiner, 1995).

2 Giriş alt başlığı ile yayınlanan *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin ilk cildinin 1958 yılındaki ikinci baskısına Lefebvre yaklaşık orijinal eserin uzunluğunda bir *Önsöz* ekler. Bu durumun nedenini Highmore (2002b), gündelik hayattaki güncel dönüşümü yakalamak için bir girişim olarak açıklar. Söz konusu *Önsöz*, Lefebvre'nin gündelik hayat teorisini anlamak için kilit role sahiptir (Gardiner, 2016, s. 111).

Eleştirisi üst başlığı altında yayınlanan seri ve ikinci cilt ile üçüncü cilt arasında kaleme alınan *Modern Dünyada Gündelik Hayat* (1968) ve son olarak *Ritimanaliz* (1992) çalışmaları gündelik hayatın düzenli bir süreklilik içinde tüm yönleriyle kuramsallaştırılmasına yönelik çabanın ürünüdür. De Certeau, öğrencileri Luce Giard ve Pierre Mayol ile birlikte üç yıl süren bir kamu araştırması sonucu gündelik hayata ilişkin fikirlerini *Gündelik Hayatın Keşfi* başlıklı iki ciltlik çalışmasının ilk cildinde sunar. Bir kamu araştırması olarak başlayan de Certeau'nun gündelik hayat çalışması, her ne kadar bir tür kültür politikasının belirlenimine katkı sağlamak amacına matuf olarak programlanmış olsa da bu programdan naif bir biçimde sapmayla gündelik hayat pratiklerinin özgün bir biçimde kavramsallaştırılmasına ilişkin teorik yönelimi de bünyesine katar.

İlgili literatürde genelde Lefebvre ile de Certeau'nun gündelik hayat düşüncelerindeki temel farklılık üzerinde durulmuştur (Gardiner, 2016). Bu farklılığın temel nedeni ise Lefebvre'nin gündelik hayat teorisinin Marksist temellendirmelere yaslanan politik düzeyden hareketle kurgulandığı ve politik bir devrime yönelik olarak analiz edildiği, oysa bir teolog ve tarihçi olan ve Marksist düşünceye mesafesi ile bilinen de Certeau'nun teorisinin politik unsurlar içerse de ideolojik bağlanma ve hedef içermediği görüşünde somutlaşır. Bu durum, her iki düşünürün kavramsallaştırmaları, yönelimleri, yaklaşım yöntemleri ve ulaştıkları sonuçların iki farklı zıt/karşıt kutbu temsil ettiğine ilişkin değerlendirmelerin gündelik hayat literatüründe geniş bir biçimde yer bulmasına neden olmuştur (Gardiner, 2016; Roberts, 2013; Schilling, 2009; Sheringham, 2000; Sheringham, 2006; Hoa, 2014). Oysa Lefebvre ve de Certeau'nun gündelik hayat teorilerini yalnızca politik yönelimler, kapsam ve sonuçlar açısından analiz etmek, paylaştıkları daha üretken yakınlığın dikkatlerden kaçırılması anlamına gelir (Highmore, 2002a, s. 150). Lefebvre'nin fikirlerinin gündelik hayat konusunda kendisinden sonraki pek çok düşünürü etkilediğini belirten Sheringham (2000) de Certeau'nun argümanlarında da oldukça yoğun bir biçimde yer aldığını vurgular (s. 190-191). Benzer şekilde Gardiner de Certeau'nun Lefebvre başta olmak üzere kendinden önceki düşünürlerin gündelik hayatla ilgili geliştirdikleri özgün fikirleri orijinal bir biçimde genişletmiş ve derinleştirmiş olduğunu belirtir (1995, s. 109; 2016, s. 216). De Certeau, Lefebvre'nin geniş mirasından yararlanarak gündelik hayat kuramını inşa etmiş (McHoul ve Miller, 1998, s. 11) olsa da Lefebvre'nin gündelik hayat çalışmalarının bütünsel olarak İngilizceye oldukça geç aktarımı, O'nun gündelik hayata ilişkin düşüncesinin de Certeau'nun çalışmasıyla gerçek ilişkisinin anlaşılmasının önünde

ciddi bir engel oluşturmuştur (Sheringham, 2006, s. 7).³ De Certeau'nun gündelik hayat pratikleri en doğru şekilde Lefebvre'nin gündelik hayat mirasıyla bağlantılı olarak incelendiğinde anlaşılabilir (Sheringham, 2006, s. 8) ve Lefebvre'nin gündelik hayata ilişkin eleştirel mirasının gündelik hayatın pratiklerindeki ütöpic ve politik bağlanımlarından arındırılmış görünümünün ufuk açıcı bir versiyonu de Certeau'nun teorisinde okunabilir.

Gündelik hayat üzerine çalışan akademisyenler (Gardiner, 2016; Highmore, 2002a; Sheringham, 2006; McHoul & Miller, 1998; Fiske, 2011; Brewer, 2010) tarafından Lefebvre ve de Certeau'nun arasındaki sürekliliğe/mirasa işaret edilmiş olsa da Lefebvre'den de Certeau'ya tevarüs eden kavramların literatürde detaylandırılarak kavramsal düzlemde bütünlüklü bir biçimde ele alınmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan söz konusu mirasın de Certeau'nun gündelik hayat teorisindeki belirleyiciliği ve yerine ilişkin tek açık gösterge olan de Certeau'nun eserindeki bir dipnottur. Lefebvre'nin gündelik hayat çalışmalarından önemli ölçüde yararlanarak gündelik hayat yaklaşımını oluşturmasına rağmen de Certeau, Lefebvre'den yalnızca bir kez bu dipnotta söz eder ve *Gündelik Hayatın Keşfi*'nin Giriş bölümünde yer alan söz konusu dipnotta, kısaca Lefebvre'nin çalışmalarının, kendi düşüncesi için “temel bir kaynak” olduğunu belirtir (2008, s. 48). Fakat de Certeau, Lefebvre'nin düşüncesinin hangi kısımlarını kullandığını ve kendi çalışmasını ne ölçüde etkilediğini açıklamaz ve eseri boyunca Lefebvre'ye başkaca referans vermez. Dipnot, stratejik bir biçimde de Certeau'nun araştırma projesinin tamamını özetlemek için kullandığı “anti-disiplin” kelimesinden sonra yerleştirilmiştir. Dipnotun de Certeau tarafından bu şekilde genel ve muğlak bir biçimde düzenlenmesi de Certeau'nun Lefebvre'nin düşüncesinden etkilenme düzey ve boyutunun saklanmasına hizmet ederek iki düşünür arasındaki süreklilik ve kopuş noktalarını gözlerden kaçıtır.

3 Lefebvre'nin *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin Fransa'da 1947'de yayımlanan birinci cildi İngilizce olarak 1991'de, 1961 tarihli ikinci cildi 2002'de ve 1981 tarihli üçüncü cildi ise 2006'da yayımlanır. Oysa, de Certeau'nun gündelik hayat modeli, 1950'ler ve 1960'larda Fransızcası yayımlanan gündelik hayatla ilgili çalışmaları ancak 1990 ve 2000'lerde İngilizceye çevrilen Henri Lefebvre'nin eserlerini aşarak, Anglo-Amerikan akademik dünyada gündelik hayatın teorisi olarak görünür (Roberts, 2013, s. 12). De Certeau'nun Kuzey Amerika bağlantıları sayesinde, çalışmaları hızla İngilizceye çevrildiği (Sheringham, 2006, s. 8) anda kültürel çalışmalarda büyük bir yankı uyandırmıştır (During, 2005, s. 29). De Certeau'nun çalışmasının İngilizce çevirisi ve onun Anglo-Amerikan akademisinde coşkulu bir şekilde karşılanması, Henri Lefebvre'nin eserlerinin kademeli olarak İngilizce konuşulan ülkelerde yayınlanmasına yol açan bir süreci harekete geçirmiştir (Sayeau, 2013, s. 7). Gardiner (2016), Lefebvre'nin çalışmalarının İngilizce konuşulan dünyaya geç girişini eleştirel Marksizm'e bağlılığından ödün vermemesi ve ütopyacı özgürlük fikirlerindeki ısrarından kaynaklandığını iddia eder (s. 108). Bununla birlikte, 1970'ler ve 1980'lerde Anglo-Amerikan sosyal bilimlerinin yapısalılık, yapısalı Marksizm ve daha sonra postyapısalcılığa yönelik değişken ilgisi ile Lefebvre'nin yapısalı ve postyapısalcı eğilimlerin en tutarlı ve ateşli eleştirmenlerinden biri olarak konumlanması arasındaki gerilim, O'nun bu dönemde İngilizce konuşulan dünyadaki marjinal statüsüne katkıda bulunmuştur (Butler, 2012, s. 20). Tim Dant (2003) ise Lefebvre'nin “sinir bozucu bir şekilde muğlak ve rabatasız yazan” bir düşünür olarak eserlerinin “okuyucuyu yorucu” olduğu yönündeki algının gelişmesine yönelik katkısının geç tanınmasında bir diğer etken olduğunu düşünür (s. 74).

Lefebvre ile de Certeau arasında herhangi bir temas, aralarında gerçekleşen yazışmaya ilişkin bir bilgi ve belge literatürde yer almamaktadır. Bununla birlikte, uzun soluklu düşünsel yaşamı boyunca Lefebvre hiçbir eserinde de Certeau'ya açık veya üstü örtük bir biçimde herhangi bir atıfta bulunmaz. Her iki düşünürün gündelik hayat çalışmalarının açtığı uzun soluklu temellendirmelerin kesiştiği alan, gündelik hayat sosyolojisine ilişkin önemli bir perspektifi çerçevelemenin imkânını sunmaktadır. Bu imkân Lefebvre'nin gündelik hayatın eleştiri versiyonunu de Certeau'nun perspektifiyle okumanın öğretici olabileceği (Michael, 2006, s. 26) düşüncesinde somutlaşır. Bu çerçevede de Certeau'nun gündelik hayat teorisi Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirilerinin çarpıcı bir biçimde pratikler üzerinden izini sürme imkânını verir.

Lefebvre ve de Certeau'nun gündelik hayat yaklaşımlarının eklettik bir uyarlamasından öte, birlikte okuma denemesi olan bu çalışma, gündelik hayatın bir eleştiri pratiği olarak işe koşulma biçiminin birleşme ve gerilim düzeylerinde takip edilerek bu iki miras bağlamında gündelik hayatın bir eleştiri pratiğine dönüşüm temellerine işaret etmek üzere iki düşünür arasındaki hem yakınlık hem de antipati düzeyinde seyreden paradoksal dizgenin aynı zamanda bir sürekliliğe içkin olduğunu ve bu sürekliliği kavramsal izlek üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu çerçevede, Lefebvre ve de Certeau'nun geniş ve detaylı gündelik hayat kuramları arasındaki kavramsal sürekliliğin izlerini takip etmeyi kolaylaştırmak amacıyla gündelik hayatın değeri, “arta kalan tortu” ve “sıradan insan”; gündelik hayatın modern dünyanın disiplin mekanizmasında bir özgürleşim imkanı olarak ele alınma potansiyeli, “aralık/çatlaklar”; gündelik hayatın disiplin ve anti-disiplin mekanizması düzleminde işleyen dualitesi, “taktikler/stratejiler” ve gündelik hayatı yönlendiren disiplin mekanizmasının özgürleşim anları, “moment” ve “metis” kavramlarını sorunsallaştıran alt başlıklarda analiz edilmiştir.

“Arta Kalan Tortu” Olarak Gündelik Hayatın “Tekinsiz Sıradan” Kahramanı

Lefebvre ve de Certeau'nun gündelik hayata düşünsel dünyada bir yer tahsis etme girişimi, aralarındaki kavramsal sürekliliğe ilişkin ilk ipuçlarının bulunabileceği yerdir. Sorusallaştırmaya çalıştıkları gündelik hayata entelektüel ve akademik bir meşruiyet sağlama çabası olarak okunabilecek bu girişim, mevcut disiplin alanlarında ve entelektüel dünyada düşünülme ve analize değer bulunmayan “sıradan olanın” ve “sıradan insanın “yeni” bir yaklaşımla “değerlendirilmesidir”. Bu “değerlendirme” girişimi, gündelik hayatı “indirgenemez arta kalan” olarak (Roberts, 2013, s. 90) tanımlamaya çalışan Lefebvre ve de Certeau'ya gündelik varoluş alanını gündelik hayatı deneyimleyen “sıradan insan” adına “kurtarmak” (Dant, 2003, s. 75) genişliğini sunar.

Gündelik Hayatın Eleştirisi'nden en çok alıntılanan pasajda (Hoa, 2014, s. 56) Lefebvre (2012) gündelik hayatı, tanımlı uzmanlıkların yüksek faaliyetler olarak yapılandırdığı tüm etkinlik ve ürünler dışarda bırakıldığında geriye “kalan şey”le tanımlanan “tortusal artık” olarak açıklar (s. 102). Bu bağlamda gündelik hayat, “yüksek denen işlevlerin (okumak, yazmak, yargılamak ve değerlendirmek, tasarlamak, yönetmek vb.) bölünmesi ve programlı bir şekilde zamana paylaştırılması” (Lefebvre, 2015, s. 93) sonucu “arta kalan bir tortu” olarak görülen şeydir (Lefebvre, 2007, s. 26). “Bu faaliyetler karşısında gündelik hayat öncelikle *olumsuz olarak* tanımlanır. İnsandan ve insanlıktan son derece uzmanlaşmış meşguliyetleri düşünce yoluyla (bir tür soyutlamayla) çıkartalım, geriye ne kalır? Görünüşte çok cılız bir tortu.” (Lefebvre, 2012, s. 91). Platon ve Aristoteles'ten bu yana düşüncenin, kendisini gündelik olanın üzerinde konumlandırmasının ve onu değerlendirme dışı bırakmasının (Lefebvre, 1988, s. 78) nedeni olarak bu tortunun cılız ve sıradan görünümü modern edebiyatla bozulur. Lefebvre, gündelik hayatın modern edebiyatta beklenmedik bir şekilde James Joyce'un *Ulysses*'i ile aniden belirivermesini önemli bir gelişme olarak not eder (Lefebvre, 1971, s. 2). Gündelik hayatın modern bir romanda tüm yönleriyle metne, yazıya taşınması “sıradan olan” ve “arta kalan tortu”yu bir anlatı biçiminde olsa bile ciddiye almanın işaretidir. Bu işaret Lefebvre için bir model oluşturur. Bu yüzden Lefebvre, hem Marx'ın ölümünün yüzüncü yılında yazdığı bir metinde (1988, s. 79), hem de *Modern Dünyada Gündelik Hayat* çalışmasının girişinde (Lefebvre, 1971, s. 2) kendisinin gerçekleştirmeye çalıştığı şeyi edebiyatta James Joyce'un *Ulysses*'de başardığına işaret eder. “*Ulysses*, sıradan bir adamın hayatındaki yirmi dört saattir” (Lefebvre, 1988, s. 79). Ve bu yirmi dört saatlik anlatı “gündelik hayatın her yönünü anonimlikten birbiri ardına kurtarır” (Lefebvre, 1971, s. 2). Modern anlatının edebiyatta yaptığını Lefebvre eleştirel kuramında yapmayı denemeye girişir. Lefebvre'nin gündelik hayat analizi, gündelik hayatın, arta kalan “önemsiz bir kalıntı”, “aşağılanan” cılız bir tortu, “hor görülen” bir sıradanlık olmadığını (Lefebvre, 2015, s. 17) gösterilmesine hizmet eder. Bu “arta kalan” ve “sözde çok cılız tortu” Lefebvre'nin gündelik hayat incelemesinin “gizli zenginliği” olarak muştulanır (Lefebvre, 2012, s. 91).

Gündelik hayata için bu gizli zenginliğin serbest bırakılması ve keşfedilmemiş içeriğinin değerlendirilmek üzere ortaya çıkarılması nihai hedeftir (Lefebvre, 2015, s. 22). Bu bağlamda, Lefebvre, uzmanlaşmış güçlerin gündelik hayat evreninden daha gerçek ve daha hakiki, daha evrensel bir dünyayı şiirsel olarak yaratmak için “tortular”ın devşirilmesini teklif eder (Lefebvre, 2016, s. 11);

Analiz sayesinde, bütün ayrı, yüksek, uzmanlaştırılmış, yapılandırılmış faaliyetler çıkarılıp atıldığında “kalan şey”le tanımlanan tortusal anlamda, gündelik hayat bütünlük olarak tanımlanır. Uzmanlaşmaları ve teknikleri içinde ele alınan yüksek faaliyetler kendi aralarında ‘teknik bir boşluk’ bırakırlar ve bunu da gündelik hayat doldurur. (Lefebvre, 2012, s. 102).

Gündelik hayatın bütünlüğü, gündelik hayatın bütün faaliyetlerle derin ilişkisinden kaynaklanır; o, tüm faaliyetler için buluşma zemindir, bağdır ve ortak alandır (Lefebvre,

2012, s. 102-103). Lefebvre, toplumsal analiz için gündelik hayatı merkezi konuma getirirken, “deneyimin göz ardı edilen ve eklemlememiş yönlerini tüm faaliyetler arasında birleştirici unsur olarak algılamaktadır” (Hoa, 2014, s. 57). Çünkü, gündelik hayat tüm mütevazılığıyla “kısımları ve parçaları belirli bir zaman kullanımı içinde, kuşkuya meydan vermeyecek bir biçimde birbirlerine bağlanan şeydir” (Lefebvre, 2007, s. 35). Yüksek faaliyetler olarak tanımlanan şeylerin ne kadar kalıntısı, artığı varsa onlara atılım sağlamak üzere onların her birini birbirine raptederek ortak bir zemin, alan oluşturur (Lefebvre, 2013, s. 18). Hem bir sonuç hem de ortak bir zemin olarak bu “tortu ürün” ancak tüm faaliyetlerin bütünlüğünde kavranabilir (Lefebvre, 2013, s. 18). Bu bütünlük anlayışı, gündelik hayatın, sözde yüksek faaliyet ve deneyimler adına değersizleştirilebilecek ya da görmezden gelinebilecek bir şey olamayacağını (Lefebvre, 2013, s. 31-2) göstergesidir. Bu sözde yüksek faaliyetler, gündelik hayatın içindeki pratiklerde tohumlanır (Lefebvre, 2013, s. 52). Sonuç ve ortak zemin olarak gündelik hayatın, yani “tortu-ürün”ün, bu faaliyetlerin toplamına hiçbir biçimde indirgenememesi nedeniyle (Lefebvre, 2015, s. 17-18) toplumsal pratiklerin yüksek düzeyinde ortaya çıkan her şey, “kendi hakikatini gündelik hayatın içinde göstermelidir.” (Lefebvre, 2013, s. 53). Gündelik hayatın içinde kendi hakikatini analiz edilebilir biçimde gösteren en yalın gerçeklik ise “sıradan insanın” toplumsal ve tarihsel gerçekliğidir. Lefebvre’ye göre, toplumun gündelik hayatını tarif ve analiz eden; onu dönüştürmenin yollarını gösteren Marksizm gündelik hayatın toplumsal ve tarihsel gerçekliğinin bütünüyle bilgisini içerir (2012, s. 152). Marksizm, toplumun ayrıntısı içinde gündelik hayatı sadece keşfetmek ve eleştirmekle yetinmeyip “bireyden topluma, bireysel ölçekten ulusal ve toplumsal ölçüğe (ve tersine) rasyonel bir entegrasyon” (Lefebvre, 2012, s. 153) becerisine sahiptir. Bu vurgu, “sıradan insan”ın gündelik hayat pratiğini kolektif bir mücadele bağlamında yeniden çerçeveselendirilmesi; bir tür evrensel olana yükseltilmesi anlamına gelir (Hoa, 2014, s. 55).

Schilling (2003), Lefebvre’nin çalışmasının üst başlığında kullanılan “eleştiri” tamlamasının türetilmesi ve etkileri farklı olan iki eleştiriye izin verdiğini belirtir (s. 30). İlki kökleri ilk çağ felsefesinde yatan gündelik hayatın din, sanat ve felsefe gibi yüksek insan faaliyetlerinden ayrıştırılarak değersizleştirilmesine ilişkin dolaylı eleştiri iken, ikincisi bu eleştirinin hızlıca diyalektik bir tersine çevirme hareketi ve soyutlama ile “arta kalan” durumundaki gündelik hayatın bizatihi kendisinin “üstün faaliyetler”in ve bu üstün faaliyetlerin ürettiği şeylerin eleştirisine dönüştürülmesidir (Schilling, 2003, s. 31). Bu eleştiri, gündelik hayata “itibarının iadesi” (Lefebvre, 2012, s. 133) anlamını taşır. Uzmanlaşmış bilgiyle aşağılanan sıradanın, tuhaf görünümünün tuhaf bir biçimde tekinsiz olarak geri dönüşü (Sheringham, 2006, s. 229). Tekinsizlik, gündelik hayatın bir tortu ve sıradan olarak politik, ekonomik ve bilimsel alanlarının kendine yönelik bakışını sürekli olarak merkezsizleştiren ele geçmez muğlaklığında saklıdır (Derry ve Parrot, 2013, s. 7).

Lefebvre'deki “arta kalan tortu” ve “sıradan olan” de Certeau'nun çalışmasına nüfuz eden temel sorun olarak tekrar karşımıza çıkar. Bu bağlamda, indirgenemez olan özellikleri göz ardı edilmeden “sıradan” gündelik hayat pratiklerinin nasıl keşfedilebileceğine ilişkin soru (Geldof, 1997, s. 32) Lefebvre'de olduğu gibi de Certeau'nun da çalışmasının kalkış noktasını oluşturur. De Certeau, çalışmasını “*sıradan insanın sıradan alışkanlık, tutum ve uygulamalarının*” (de Certeau, 2008, s. 41) anlatımı olarak takdim etmekle kalmaz, eserini “sıradan insana” adar (de Certeau, 2008, s. 65). De Certeau'nun bu ithafının ardında sıradan insanın pratiklerini “yeniden ezber etme”ye ve keşif olarak incelenen bu pratiklerin keşif sürecinin bir değişkeni haline getirilmesine (de Certeau, 2008, s. 42) yönelik tutkulu bir empati yer alır. Bu empati gündelik hayatın kuramsallaştırılmasının tüm aşamalarına yayılmış bir biçimde, sıradan olanın anlatımında somutlaştırılır. Mevcut bilimsel uzmanlıkların “geri kalanında” (de Certeau, 2008, s. 73) yer alan sıradan insana “söz hakkı vermek” araştırmanın en belirgin niyetlerinden birini oluşturur (Giard, 2008, s. 31). De Certeau'nun kendi ifadesiyle araştırmasını damgalayan Robert Musil'in “vasıfsız adamı”, Freud'un sıradan insanı olarak konumlanan “anti-kahraman” (de Certeau, 2008, s. 61) figürüdür. Gündelik hayatın “adı sanı bilinmeyen” (de Certeau, 2008, s. 53) modernliğin büyük anlatılarının anti-kahramanı olarak bu “sıradan insan”, sıradan pratikler dolayısıyla de Certeau'nun teorisinde “herkesin ortak kahramanı” (de Certeau, 2008, s. 65) olarak resmedilir.

Lefebvre ve de Certeau gündelik hayatın incelenmesini sözde yüksek faaliyetlerden “arta kalanın” ve büyük anlatıların sözde kahramanlarına karşı “tekinsiz sıradanın” incelenmesi olarak ele alarak (Courpasson, 2017), gündelik hayatın değerine ilişkin mevcut algıyı tersine çevirmeyi (Paterson, 2006, s. 7) denemektedirler. Bu çerçevede, Lefebvre gibi de Certeau da “analiz veya yorum” dan sonsuza kadar kaçan (Knott, 2015, s. 48) ve bilinçli bir biçimde analiz ve yorumun dışarısında bırakılan gündelik hayatı gün ışığına çıkararak onun sıradanlığına ilişkin mevcut anlayışı eleştirel bilgi seviyesine yükseltmeyi amaçlar (Gardiner, 2016, s. 21). Gündelik hayatın eleştirel bir bilgi seviyesine yükseltilmesine, sıradan olanın analiz ve yoruma açılmasına olanak sağlayacak olan kapının anahtarını ise Lefebvre ve de Certeau, modern dünyanın anlatılarında, edebiyatta- Lefebvre (*Ulysses*), de Certeau (*Niteliksiz Adam*)- bulurlar.

Her iki düşünürün süreklilik içinde gündelik hayatı başlı başına bir problem olarak sorunsallaştırmaları ve bu sorunsallaştırmanın her ikisinde de -“sıradan insan” ve “gündelik deneyim” dolayısıyla-bir eleştiri pratiği olarak gerçekleştirilmesi (Gardiner, 2016, s. 21), kültürel ve toplumsal teorinin yakın tarihinin en merkezi sorusu olan disiplin/anti-disiplin ve/veya tahakküm/direnış karşıtlığına gündelik hayat penceresinden bir yönelimi de ifade etmektedir (Highmore, 2002b, s. 5). Bu yönelimin motivasyonu ise gündelik hayatın sıradanlığının soyut anlamda “sıradan” olamayacağı, aksine her zaman önemli disiplin örgütlenmeleri, güç yapıları ve ideolojik çerçevelere içkin

olduğu düşüncesidir (Sayeau, 2013, s. 8). Gündelik hayat Lefebvre ve de Certeau'nun elinde, disiplin toplumunun sıradan olan dolayımında eleştiriye maruz kaldığı verimli topraklardan birine dönüşmüştür (Lazzarinia, 2016, s. 256). Bu bağlamda, Lefebvre ve de Certeau'nun çalışmaları bir 'arta kalan tortu' ve 'sıradanlık' olarak gündelik hayatın süreklilik ve tekrarında fark edilemeyen ama önemli dönüşümler için bir alan olduğu düşüncesinden (Moran, 2005, s. 164) hareketle gündelik hayatın bizatihi kendisinin, önemli bir vaat ve potansiyel taşıdığını (Colebrook, 2002, s. 695) ortaya koymaya adanır.

Gündelik Hayatın “Aralıklar/ Çatlaklarında Görünen” “Potansiyeli”

Neo-Marksist bir konumlanışla Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin bütünüyle yabancılaşma kavramının etrafında inşa edildiğini ilan eder (Lefebvre, 2012, s. 9). Marx, gençlik eserlerinde felsefi bir kavram olan yabancılaşmayı Hegel ve Feurbach'tan devralıp dönüştürmüştür (Lefebvre, 2012, s. 10). Bu girişime benzer şekilde, Lefebvre, Marx'taki yabancılaşmayı gündelik hayat dolayımıyla ele alarak dönüştürmeye çalışır:

Bizim için, bizim toplumumuzda, burada hüküm süren değişim biçimleri ve iş bölümüyle birlikte, belli bir yabancılaşma olmadan toplumsal ilişki -başkasıyla ilişki- yoktur. Ve her birey, toplumsal olarak, bu yabancılaşma dolayısıyla ve bu yabancılaşmanın içinde var olur; tıpkı kendisi için, kendi özelliğiyle/yoksunluğuyla [*privation*] ve bunun içinde var olması gibi (özel bilinci) (Lefebvre, 2012, s. 10).

Marx'ın yabancılaşma teorisinin modernitenin gündelik hayatını oluşturan tüm sıradan davranışlara titizlikle uygulanabileceğini düşünen Lefebvre, yeni bir radikal yaklaşım çağrısında bulunmaktadır. Lefebvre (2012)'nin zihnindeki gündelik hayatın “eleştirisi”, kapitalist sistemin altında giderek bürokratik hale gelerek yabancılaşmış bir toplumun “sıradan insanının” gündelik hayatını yönlendirme yollarının ifşa ve ifnasıdır. Gündelik hayatta gündelik hayattan tebarüz edecek bir devrimi gerçekleştirme düşüncesini içeren bu niyet, “sıradan olana” sıradan olamayacak kadar büyük bir gücü; gündelik hayatı dönüştürecek bir gücü yüklemektedir. Gündelik hayata “sıradan insanı” yabancılaştırmadan kurtaracak bir gücün atfedilmesi gündelik hayata yeni bir yerin ithaf edilmesi anlamına gelir.

Gündelik hayatın nerde olduğunu tespit etmeye yönelik sorusunun cevabını çalışma, özel yaşam ve boş vakit olarak veren Lefebvre, gündelik hayatı oluşturan bu üç ögenin birbirine dışsallığının bir yabancılaşma içerdiğini vurgular (Lefebvre, 2012, s. 37) ve yabancılaşma kavramını, gündelik hayatı eleştirel bir biçimde ele almanın imkânı olarak sunar (Lefebvre, 2012, s. 42). Bu çerçevede, boş vakit ve çalışma ilişkisinin diyalektik analizi, Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirisinin ayrılmaz parçası olarak belirginleşir (Lefebvre, 2007, s. 45). Modern toplumda çalışma zamanından kopuş, bir ödül olarak tasarlanan boş vakit ile sağlanır (Lefebvre, 2012, s. 44). “Cehennemi bir döngü” gerçekleşir (Lefebvre, 2012, s. 45); modern birey, çalışmanın dışına çıkmak

olarak tasarlanan boş vakit kazanmak için çalışır. Dolayısıyla boş vakit ile çalışma ve özel yaşam diyalektik bir bütünlük içinde (Lefebvre, 2012, s. 48) yabancılaşmanın kaynağını oluşturur. Yabancılaşma mefhumunu “diyalektik olarak, evrensel ve somut biçimde, yani evrensel kapsamı içinde belirleyerek ve gündelik hayatın ayrıntıları içinde kavrayarak düşünmek” (Lefebvre, 2012, s. 82) gündelik hayat eleştirisinin yönlendirici motivasyonudur.

Çalışma ve boş vakit arasındaki diyalektik ilişkinin geriliminde bir sarkaç gibi salınan gündelik hayatın modern bireyi, parçalanmış bu iki farklı zaman aralığının ürettiği boş vakit ihtiyacı ve farklılaşmış somut ihtiyaçları karşılamak üzere yönlendirilir (Lefebvre, 2012, s. 38). Yabancılaşmanın en üst düzeye ulaşma biçimi, yaratılan bu ihtiyaçlar ekseninde sınırsız üretimin sınırsız tüketime zoraki çevrimlenişinde somutlaşır. Bu çerçevede Lefebvre boş zamanın çalışma zamanında harcanan emeğin ödülü olmadığını, yani kendisi için ifa edilen özgür bir faaliyetten ziyade yönlendirme ile yönetilen bir tüketim biçimi şeklinde tezahür ettiğini belirtir (Lefebvre, 2007, s. 66). Gündelik hayat ile tüketim arasındaki ilişki, modernliğin gündelik hayat ile ilişkisi kadar kesin bir belirlenime dayanır. Modernliğin gündelik hayatı, tüketim ekseninde “iş, özel hayat ve aile hayatı, boş zaman” şeklinde parçalanarak akılcı bir biçimde örgütlenmiş ve yapılandırılmıştır (Lefebvre, 2007, s. 71). Tam da bu noktada, modern toplumun gündelik hayatını tanımlamak üzere Lefebvre (2007), “*bürokratik yönlendirilmiş tüketim toplumu*” tanımını önerir (s. 73). “Bu şekilde hem bu toplumun akılcı niteliği ve bu (bürokratik) akılcılığın sınırları, hem örgütlediği nesne (üretim yerine tüketim), hem de üzerine oturma çabasında olduğu *düzlem*, yani gündelik hayat” (Lefebvre, 2007, s. 73) belirtilmektedir. Tüketimin modern toplumdaki olağanüstü gücü gündelik hayatın tüm çeperlerine yayılmış bir şekilde iş görür. Bürokratik olarak yönlendirilmiş bir biçimde gündelik hayatta toplum (Lefebvre, 2007, s. 83), “yaşamın *tahakküm altında olmayan kesimi* ile *tahakküm altındaki kesimi* arasındaki ayırım ve kesişim bölgesi” (Lefebvre, 2013, s. 54) düzleminde görünmektedir. Gündelik hayat, örgütlenmenin, plan ve programlarla işleyen bir düzenlemenin alanı biçiminde “üretim-tüketim-üretim” ekseninde kapalı bir devreye dönüşmüştür (Lefebvre, 2007, s. 86). Bu kapalı devre, ekonominin, politikanın stratejinin ve ideolojinin ürünü olarak gündelik hayatın örgütlenmesine ve yönetimine (Lefebvre, 2015, s. 134) gönderme yapar. Gündelik hayatın yönetimi ise temelde nicelleştirme ve soyutlama ile sağlanır. Lefebvre, gündelik hayatın nicelleştirilmesi ile niteliksel olanın neredeyse tamamen ortadan kalktığını fakat burada “neredeyse” sözcüğünün hayati önem taşıdığını vurgular; Buradaki “*neredeyse*, sözcüğü, başka bir olasılığın her zaman varlığını sürdüreceği anlamına gelir” (Lefebvre, 2015, s. 138). Dolayısıyla, her ne kadar gündelik hayat, nicelleştirici bir tahakküm sürecinin kapalı devresine dönüşmüş olsa da kendi içinde gizli bir olasılık zenginliğini, potansiyelini de barındırır (Lefebvre, 2012, s. 232). Bu yüzden Lefebvre, gündelik hayatın gerçekliğini bütünüyle kavrayabilmek adına, onu içsel deviniminden hareketle ele alarak yola çıktığını vurgular (Lefebvre,

2013, s. 215). “Gündelik hayatın bilgisi gereklidir ama yetmez, kendi kendine de yetmez; çünkü hedef ve mesele, tamamlanmış olguyu resmen tasdik etmek değil, olasılığa doğru yönelmektir” (Lefebvre, 2015, s. 13). Gündelik hayatın eleştirisi, gündelik hayatın kendi içindeki potansiyeli, “olası olanı” yakalama, ondan uzaklaş(tırıl)mış olanı ona dahil etme girişimidir (Lefebvre, 2013, s. 71); olasılığın sahnelenmesidir (Lefebvre, 2015, s. 37; Lefebvre, 2013, s. 27).

Gündelik hayatın bir değer olarak dönüşümünü (Lefebvre, 2015, s. 21), “olası ve olanaksız, tesadüfi ve kesin, edinilmiş ve potansiyel” (Lefebvre, 2013, s. 53) arasındaki diyalektik ilişkiyi incelemek, gündelik hayatın yaratıcı zenginliğini ortaya çıkarmak anlamına gelir (Lefebvre, 2015, s. 22). Böylece, “olası, gerçeğin içine girer. Orada belirir: Orada kendini duyurup tanıtır ve gerçeği çağırır, ardından da onu yok etmeye, inkâr etmeye yönelir” (Lefebvre, 2013, s. 207). Eleştirel bir analiz olarak gündelik hayatın olasılığının gerçekliğe çağırılması ise, kültürel bir devrimin imkânı olarak sunulur (Lefebvre, 2013, s. 48; Lefebvre, 2015, s. 22). Potansiyel temelinde olasılığı gerçeğe çağırın bu eleştirel analizin başlangıç noktasını ise disiplininin büyüünün bozulması oluşturur (Lefebvre, 2015, s. 133). Disiplinin büyüünün bozulmasına ilişkin Lefebvre’nin “ütopik” arzusunun kaynağı disiplin tarafından gündelik hayatın planlanması, örgütlenmesi, yönetilmesinin kusursuz bir biçimde işlemediği düşüncesidir. Çünkü, eksiksiz bir örgütlenme hiçbir zaman gerçekleşt(e)mez; bir şeyler daima disiplinin örgütlü işlevsel ve kurumsal planlamasından kaçır (Lefebvre, 2013, s. 73). Her sistem, kendisinden kaçın, kendisine direnen ve etkili (pratik) bir direncin üzerinde yükseleceği bir tortu bırakır (Lefebvre, 2016, s. 299). Planlanan, yönlendirilen gündelik hayatta sürekli olarak “alttan alta bir direniş varlığını sürdürür” (Lefebvre, 2013, s. 73). Disiplinin tüm çabasına rağmen, bu yapının çatlakları/aralıkları hiçbir zaman bütünüyle kapanmaz, gündelik hayatta bireyler bu çatlaklardan/aralıklardan sızmaya çalışır (Lefebvre, 2015, s. 134). Dolayısıyla, teknokratik, bürokratik bir disiplin gündelik hayatta sürekli bir yarıma ve aralıkla maluldür ve gündelik hayatın yaratıcı potansiyelinin yerini bu çatlaklar/aralıklar oluşturur. Bu çatlaklar/ aralıklardan gündelik hayatın olasılıklarının sahneye çıkarılması “oyun, şölen, sürpriz” (Lefebvre, 2015, s. 22), düşünce, şiir ve aşk (Lefebvre, 2015, s. 172) ekseninde gerçekleştirilir. Olasılık, “büyülü olanın (ayınlar, sözler, atasözleri, gelenekler)” (Lefebvre, 2015, s. 24) zenginliğinin ürünüdür. Lefebvre’nin programı, bu noktada, “gündeliklik ve şenlikler; kitleler ve istisnai anlar, bayağılık ve görkem; ciddiyet ve oyun, gerçeklik ve düş” (Lefebvre, 2012, s. 255-6) gibi karşıtlıklar temelinde gündelik hayatın *potansiyeline* açılır.

De Certeau’nun gündelik hayattaki keşfinin başladığı yer ve aynı zamanda Lefebvre’nin gündelik hayat düşüncesinden de Certeau’nun düşüncesine giriş kapısı tam da burasıdır; gündelik hayattaki “sıradan insanın” yönlendirici, programlı disiplin mekanizması altında pasif olduğu düşüncesine disiplin mekanizmasındaki çatlaklar/aralıklar üzerinden bakmayı denemek. Lefebvre gündelik hayatın potansiyeline sürekli

geliştirmeye çalıştığı tanım(lar) dolayısıyla ulaşmaya çalışırken, Lefebvre'nin aksine de Certeau, gündelik hayata ilişkin bir tanım yaratmaya çaba göstermeden, gündelik hayat pratiklerinin potansiyeline odaklanır. Bu bağlamda Lefebvre felsefi argümantasyonlar, ardışık bir biçimde ortaya attığı hipotezler, aksiyonlarla gündelik hayatın ne olduğu, neleri kapsadığına yönelik sürekli bir sorgulama ve cevaplar dizisi ile kuramını geliştirirken de Certeau, gündelik hayatın ne olduğu sorusu ve cevabına ilgi göstermez ve bu konuda herhangi bir tanım, argüman, hipoteze başvurmadan doğrudan gündelik hayatın içinde gerçekleşen pratikleri analiz eder.

Lefebvre'nin çalışmasında açık bir biçimde yer alan sıradan uygulamalar ve oyun, aşk, düş, şenlik gibi “büyülü” olanın direniş teması de Certeau'nun gündelik hayatın labirent formlarında yolunu bulmasına izin verecek olan ipucunu temin eder (Schilling, 2003, s. 35). Bu çerçevede, disiplin mekanizmasının aralıklar/çatlaklarından hareketle, sıradan olan pratikler yaratıcılıkları bağlamında yeniden kavramsallaştırılmalıdır. De Certeau'nun gündelik hayat çalışmasının itici gücü (Highmore, 2006, s. 108) Foucault'nun gösterdiği gibi “disiplin” ağının olanca açıklığı ve netliği ile her yere kapsamlı ve bütün belirginliği ile yayıldığı bir vakıa ise, bütün bir toplumun bu disiplin mekanizmasına karşı nasıl direndiğini keşfetmenin çok daha acil olduğudur (de Certeau, 1988, s. xiv; de Certeau, 2008, s. 47-8). Bu aciliyet de Certeau'yu “sıradan olanın pratiğindeki yaratıcı etkinliği” (Giard, 2009, s. 12) izleyerek bu potansiyelin özgül doğasını keşfetmeye yönelir. Bu bağlamda, çalışmasının amacını de Certeau, tüketici ve disiplin altındakiler olarak tasnif edilen kullanıcıların gündelik hayattaki operasyonlarını, pratiklerini ve eylem modellerini ortaya çıkarmak (de Certeau, 2008, s. 44), fakat aynı zamanda, gündelik hayatın deneyimleyicisi olarak disiplin mekanizması altındaki sıradan insanın disiplin mekanizmasıyla hangi pratik ve yöntemlerle oynadığını ve bu mekanizmayı kendine nasıl uyarladığını; disiplin altındaki tüketicilerin disiplin karşıtı hangi “eylem, uygulama ve üretme tarzları” oluşturduğunu sorgulama girişimi, yada gündelik hayattaki dağınık bir biçimde yer alan yaratıcılığın “kaçamak gizli biçimlerini toprağın altından çekip çıkarmak” (de Certeau, 2008, s. 48) olarak sunar. De Certeau'nun ilgisi, gündelik hayatta disiplinin nasıl işlediği değil (de Certeau, 2008, s. 48), toplumsal ve kültürel olanın disiplinden nasıl kaçtığını ve kaçması gerektiğini anlamaya çalışmaktır (Geldof, 1997, s. 32). Lefebvre'nin uzmanlaşmış, işlevsel ve kurumsallaşmış rasyonel disiplin sisteminden kaçan gündelik hayattaki dağınık tortuları bir araya getirmek üzere toplayarak daha gerçek, daha hakiki ve daha evrensel bir dünyayı amaçlayan eleştirisinin içerdiği “kaçış” imgesi de Certeau'da zaman kipindeki bir değişikle tekerrür eder.

Dolayısıyla, de Certeau, Lefebvre ile “arta kalan tortu” ve “tekinsiz sıradan”ın disiplinden “kaçış” imgesi bağlamında “gündelik hayatın yaratıcılığı ve gücü” (Paterson, 2006, s. 142) ve bu yaratıcılığın ortaya çıkardığı *potansiyel* konusundaki sorgulamasında bir kez daha hizalanır. Gündelik hayatın potansiyelini işaretlemek,

farklılıklarına rağmen de Certeau'nun çalışmasının Lefebvre'nin projesi ile olan devamlılığına işaret eder (Highmore, 2002a, s. 149). Aynı zamanda Gündelik hayatta gizli olan ve aralık/çatlaklardan sızan yaratıcı potansiyel, de Certeau'nun büyük ölçüde Lefebvre'den yararlanan çalışmasının merkezinde yer alır (Sheringham, 2000, s. 190). De Certeau'nun gündelik hayattaki yaratıcı potansiyel anlayışının Marx'ın projesine sıkıca tabi olmuş biçimde dur durak bilmez bir yaratım ve yeniden yaratımı savunan ve kültürel bir devrim beklentisi içinde olan Lefebvre'den çok farklı olduğu kuşku götürmez (Gardiner, 2016, s. 225-26) olsa da Lefebvre ve de Certeau'nun modern uzmanlaşmış bilgi biçimlerinin toplumsal kontrol ve disiplinin araçları haline gelmesi ve sonuç olarak insan benliğinin kendisini gerçekleştirmesine ilişkin gerekli kaynakların bulunabileceği alan olarak gündelik hayatı işaret etmeleri (Brewer, 2010, s. 92) her ikisinin de sıradan insanın gündelik hayatın kısıtlamalarını anlama, bozma, uyarlama ve dönüştürme kapasitesine olan inancını yeniden tesis etme amacını taşır.

Gündelik Hayatın Sefaleti ve Büyüklüğü: “Disiplin/Zorlama/Strateji” – “Anti-Disiplin/Uyarlama/Taktik”

Disipline edilmiş gündelik hayatı dönüştürme, bozma ve uyarlama amacına yönelik inançtan beslenen kuramsal yapının üzerine inşa edilen kavramsal setin sürekliliği de Certeau'nun gündelik hayat kuramının merkez noktasını oluşturan taktik ve strateji kavramsallaştırmasında (de Certeau, 2008) tekrar görünür. De Certeau'nun çalışmasının merkezi kavramları olan taktik ve strateji de Certeau'nun kullanımından önce, Lefebvre'nin gündelik hayat teorisinde ele alınmıştır. İlginç bir şekilde hem Lefebvre hem de de Certeau taktik ve strateji kavramlarını askeri teorisyen Carl von Clausewitz (1780-1831)'den ödünç almıştır (Lefebvre, 1976a, s. 79; de Certeau, 2008, s. 114).

Taktik ve strateji kavramlarını Lefebvre'nin ilk kullandığı yer, gündelik hayatı bir gerçeklik düzeyi olarak ele aldığı bölümdür. Lefebvre için, gündelik hayatın parçalanması teknoloji, bilim, bürokrasi ve politik olanın gündelik hayat üzerindeki etkisinin belirgin olduğu zamanı yansıtan özel tarihsel bir fenomen olarak bir başka tarihsel fenomen olan devrime doğru giden değişim anları ile karşılaştırılabilir. Bu bağlamda gündelik hayat, mümkününe doğru hareketi ile her iki tarihsel fenomen arasında (parçalanmış statik/bütünsel değişim) aracılık rolünü oynar (Lefebvre, 2013, s. 117-153). Gündelik hayata atfedilen bu rol, aynı zamanda Lefebvre (2013)'nin, gündelik hayatı somut bir gerçeklik düzeyi olarak iki anahtar kelime olan 'taktikler' ve 'stratejiler' kavramı (Lefebvre, 2013, s. 105) zemininde tanımlamasına olanak sağlar (Schilling, 2009, s. 194).

“Gerçeklik’ olan gündelik hayatın düzeyi, edimin olmadığı, gerçekliğin durağanlaştığı ve pıhtılaştığı, bayağılığın hâkim olduğu düzey ile kararın, dramın, tarihin, stratejinin ve altüst oluşun düzeyi arasında uzanan *taktiğin* düzeyi olacaktır” (Lefebvre, 2013, s. 146; Lefebvre, 2002, s. 135). Çünkü, tarihsel süreçte biteviye

başkalaşıma uğrayan bir gerçeklik olarak gündelik hayatın saptanabileceği yer, “taktikler, güçler ve güç ilişkileri, kurnazlıklar ve güvensizlikler” düzeyidir (Lefebvre, 2013, s. 146). Lefebvre için strateji ve taktiklerin önemi, güç ilişkileri düzeyinde görülen gündelik hayatın değişimini belirleyen ve onlar tarafından belirlenen olmalarında yatar. Tam da bu noktada, gündelik hayatın eleştirisi, çeşitli toplumsal grupların taktik ve stratejilerini ortaya çıkarma görevini de üstlenir (Lefebvre, 2013, s. 145). Bu anlamda, gündelik hayatta taktik ve stratejilerin gruplar arasındaki taktik ve stratejinin ilişkisel bir biçimde gündelik hayat analizine dahil edilmesinin gereğinden bahseden Lefebvre (2013, s. 175), bir taktik ve stratejisine sahip olan bireyler kümesinin ancak toplumsal bir grup olabileceği (s. 107; s. 117) düşüncesinden hareketle toplumsal grupların anlaşılabilmesinin ancak taktikler ve stratejiler dolayımıyla gerçekleşebileceğini ifade eder (s. 126). Strateji uzun vadeli, çok boyutlu, karar alma düzeyine, taktik kısa vadeli kararlar (Lefebvre, 2002, s. 117) ve manevralara (s. 145) gönderme yapar. Bu çerçevede, Lefebvre, taktik ve stratejiyi toplumsal grupların ya da bireylerin toplumsal bir grup oluşturabilmesi için gerekli uzun ve kısa vadeli tersine ve karşılıklı kararlar dizgesi olarak tanımlar (Lefebvre, 2002, s. 117). Lefebvre'nin strateji ve taktiklere yönelik kavramsallaştırmasının, de Certeau'nun strateji ve taktiği kullanmış olduğu biçimiyle bazı nüans farklılıkları içerdiği gerçeği saklı kalmak kaydıyla, Lefebvre'nin gündelik hayatın gerçeklik düzeyini stratejiler ve taktikler ekseninde ele alması ve strateji ve taktiğe güç ilişkileri özelindeki temel vurgusu, de Certeau'nun strateji ve taktik kavramsallaştırmasında daha belirgin bir biçimde yeniden görülür. Bu çerçevede, Sheringham (2006) Lefebvre'deki gündelik hayatın güç ve güç ilişkileri ile “taktik” düzeyinde ele alınabileceği düşüncesinin de Certeau'nun gündelik hayatı keşfinde merkezi bir yere sahip olduğuna işaret eder (s. 152). De Certeau'nun *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin ikinci cildini çok yakından okuduğunu ve Lefebvre'nin bu çalışmasında, “gündelik hayatın eleştirisini bir ‘taktikler ve stratejiler teorisi’; gündelik, durağan ve önemsiz gerçekliğe atıfta bulunan taktikleri ve eylem ve karar alma alanına yönelik stratejiyi kesin olarak tanımladığımı belirten Trebitsch (2002, s. xxv) de Certeau'daki ‘taktikler ve stratejiler’ hakkındaki bazı temel fikirler ele alındığında Lefebvre'nin de Certeau ile bir yakınlık, hatta doğrudan bir benzerliğin olduğunun tespit edilebileceği iddiasında bulunur (s. xxiv-xxv).

Gündelik hayatın sıradan insanımı kullanıcılar ve tüketiciler olarak tanımlayan de Certeau, genelde pasif ve disiplin mekanizması altında olmakla nitelenen bu kullanıcı ve tüketicilerin gündelik hayat pratiklerini-operasyonlarını- sorgulama gereğinden doğduğunu belirttiği (de Certeau, 2008, s. 43) çalışmasının amacını, tüketici ve “egemenlik altında” olan bu kullanıcıların, yani gündelik hayatın sıradan insanının, gündelik hayat pratiklerinin modellerini gün ışığına çıkarmak ve “kültür oluşturan operasyonların eklemleme ve bağdaştırma usullerini açınmak” (de Certeau, 2008, s. 44) olarak sunar. De Certeau, gündelik hayat pratiklerine (de Certeau, 1988, s. xi), yani “günlük alışkanlık, tutum ve uygulamalar ya da başka bir deyişle günlük “eylem,

uygulama ve üretme tarzları” (de Certeau, 2008, s. 43)’na yönelik çalışmasının, “pasif ve yerleşik kurallar tarafından yönlendirildiği varsayılan” (de Certeau, 1988, s. xi) kullanıcıları ele almayı hedeflemekten ziyade, onların operasyonlarının biçim ve türlerine ya da eylem şemalarına odaklandığını belirtir (de Certeau, 2008, s. 44). Bu odaklanmanın motivasyonu ise, kendine ait bir ifade biçimi oluşturma gücünden yoksun olduğu düşünülen gündelik hayatın sıradan insanının gündelik hayattaki yaratıcılığını ortaya çıkarmaktır (de Certeau, 2008, s. 51). Çünkü, gündelik hayattaki sıradan insanın pratikleri kendisine ait olmayan bir mülkiyet üzerinde sayısız avlanmalara dayalı icatlardır (de Certeau, 1988, s. xii). Dolayısıyla, de Certeau’nun çalışması, gündelik hayatın sıradan insana sunduğu bu sayısız yaratıcı potansiyel ile sıradan insanın ne “*imal ettiği*” (de Certeau, 2008, s. 45) sorusuna yönelik bir cevap denemesidir. Çalışmanın ortaya çıkaracağı, bu “*imalat*”, bir üretimdir, bir *poiesis*- ancak gizli bir üretim, gizli bir yaratıcılıktır” (de Certeau, 2008, s. 45; de Certeau, 1988, s. xii).

Disiplin tarafından tanımlanan ve bu disiplin sistemleri altında yer alan alanlara çaktırmadan yayılan bu gizli “tüketim”, amaçlanandan saparak bir başka üretimin yaratımı (*poiesis*) olarak “düzen tarafından dayatılan ürünleri *kullanma biçimleriyle*” ortaya çıkar ve kurnaz, sessiz ve neredeyse görünmez bir biçimde her yere sızır, dağılır (de Certeau, 2008, s. 45). Lefebvre’nin gündelik hayatın zenginliği olarak düşündüğü gizli potansiyel de Certeau’da Lefebvre’de olduğu gibi *poiesis* kavramı bağlamında bir kez daha tekrar etmektedir. Taktiğin *poiesis* olarak sunulması, de Certeau’dan önce Lefebvre’nin kavramı kullanım biçiminin izlerini taşır. Lefebvre, yaratıcı kapasitenin iki yönü olarak tanımladığı *praksis* ve *poiesis* kavramlarını birbirinden ayırır (Lefebvre, 2016, s. 1); *praksis*, toplumsal faaliyeti, yani doğa ve madde ile ilişkilerden meşru soyutlama ile ayırt edilen insanlar arasındaki ilişkileri ifade ederken (Lefebvre, 2016, s. 6-7; Lefebvre, 1996, s. 43) *poiesis*, arta kalan tortunun bir tezahürü olarak (Lefebvre, 2016, s. 301) insanın çevresinde ve içinde (kendi doğası: duyu, duyarlılık ve duyuşal, ihtiyaçlar ve arzular, vb.) doğayı uygun hale getirdiği/uyarladığı ölçüde insan etkinliği için tanımlanır (Lefebvre, 2016, s. 8). *Poiesis*’in, “duyuşal-olana insani bir form kazandıran etkinlik” (Lefebvre, 1996, s. 43) olması nedeniyle *praksis*, *poiesis*’i içerse de üretim bağlamında ele alındığında *poiesis* ile ayrışır (Lefebvre, 1996, s. 43-44). Zanaat ve sanatı aynı anda içeren *poiesis*, “toplumsal insanın çevresindeki ve kendindeki tabiatı kendisinin kılmasını kapsar.” (Lefebvre, 1996, s. 43). “*Poiesis*, bu nedenle yapıtların [*oeuvres*] yaratımı” (Lefebvre, 2016, s. 8) olarak tanımlanır. *Poiesis*, “kısaca, yeni durumların yaratılmasıdır” (Poster, 1975, s. 242).

Disiplin altındaki sıradan tüketiciler, gündelik hayatta egemen kültür içinde ve aracılığıyla gündelik hayatın zorlamalara dayalı düzenleme ve kurallarını, kendi çıkarları bağlamında kendilerince dümen, oyun ve manevralarla (*poiesis*) dönüştürürler (de Certeau, 2008, s. 47). Gündelik hayatta sıradan insan, zorlayıcı disiplin mekanizmasıyla oynar ve bu mekanizmayı kendine “uyarlamaya” çalışır (de Certeau,

2008, s. 48; Lefebvre, 2007, s. 47). Gündelik hayatın disiplin mekanizması tarafından zorlayıcılığı ve sıradan insanının bu zorlayıcılığa yönelik uyarılma pratiği gündelik hayatın, Lefebvre'nin güç düzlemi tanımında olduğu gibi “güç alanları ve bu güç alanlarında gerçekleştirilen işlemler arasındaki ilişki” (de Certeau, 2008, s. 52) olarak ele alınmasını gerektirir. Disipline edilmiş gündelik hayatın zorlamalarına karşı sıradan insanın geliştirdiği kendine ait uyarlamalar çeşitliliği (Lefebvre, 2007, s. 47), her ne kadar çok biçimli, dağınık bir biçimde tezahür etse de bu uyarlamalar çeşitliliğini teorik dile getirmek/keşfetmek adına de Certeau, bu pratiklerin belirli bir mantığının olması gerektiğini savunur (de Certeau, 2008, s. 48).

Gündelik hayatın içindeki tüketiciler olarak sıradan insanlar belirsiz izlekler çizerler, bunlar görünüşte bir anlam ifade etmezler; çünkü yer aldıkları prefabrikede, yazılı, kurulu uzamla uyumlu, tutarlı değildirler. Bunlar sistemin örgütleyici tekniklerinin çeki düzen verdiği bir mekânda öngörülemeyen tümcelerdir. Bu tümceler malzeme olarak, sonradan edinilmiş dilin (televizyon, gazete, alışveriş merkezi, kentin düzeni) sözlüğünü kullansalar da sistemin içinde kendi çıkarlarına göre yollarını çizerek (izlekler) farklı yönelimler ortaya koyarlar (de Certeau, 2008, s. 53). İzlek bu anlamda gündelik hayattaki sıradan insanın yaratıcı üretimini (*poiesis*) görünürlüğü adına bir tür mikroskobik perspektif açar fakat burada daha geniş ve kapsayıcı bir modele ihtiyaç vardır. İzleği tanımlayarak bırakmak sıradan insanın uyarlamalara dair yaratıcılığını açıklamaya yetmeyecektir. Gündelik hayat pratiklerini operasyonel yaratıcı bir deneyim olarak netleştirmek için gündelik hayatın pratiklerinin iki yakasını- “programlanan/zorlayıcı/disiplin” gündelik hayat ve “deneyimlenen/uyarlanan/anti-disiplin” gündelik hayat-bir araya getirmek gerekir. İzleği işlevsel kılmak adına daha detaylı bir model geliştirilmelidir. Bu çerçevede de Certeau, Lefebvre'ye benzer şekilde oldukça karmaşık görünen gündelik hayat pratiklerinin, güç ilişkileri bağlamında olanaklarının belirlenmesi gerektiğini savunur (de Certeau, 2008, s. 47; s. 109) ve gündelik hayatın “*polemolojik* açıdan incelenmesini” (de Certeau, 2008, s. 52) gerekli görür.⁴ Fakat burada de Certeau, çalışmasının odağını, “güçlü ile zayıf arasındaki mücadele ya da çeşitli oyunlar değil, zayıfın olanağı dahilinde kalan eylemler” olarak sınırlar (de Certeau, 2008, s. 109). Lefebvre gibi de Certeau da disiplin ve kontrolün gündelik hayattaki biçimlerine direnmek veya bunları saptırmak için bireysel kapasiteleri vurgularken (Brewer, 2010, s. 98) taktik ve strateji kavramları arasında bir ayrım yapar:

4 ‘Polemoloji’ kavramı ve teorisi, Fransız sosyolog Gaston Bouthoul tarafından eski Yunancada savaş anlamına gelen *pólemo* kelimesinden türetilerek ortaya atılmıştır (Gardner & Kobtzeff, 2016, s. 4). Polemoloji kavramıyla, ulusal ve uluslararası boyutta kalıcı barışın bağımlı ve bağımsız öncüllerinin bilimsel bir incelemesini hedefleyen Bouthoul (Palczewska, 2017, s. 3), savaşların nedenlerini, yapılarını ve rollerini çok boyutlu bir biçimde analiz etmek üzere 1945 yılında Paris’te *Institut Français de Polémologie* adı altında bir bilim ve araştırma kurumu da kurmuştur (Krztoń, 2015, s. 94-95). Polemolojik yaklaşım, çatışma ve savaşların tek nedenli bir faktöre bağlı olmadığı, jeo-stratejik, askeri teknolojik, politik, ekonomik, sosyo-kültürel, biyo-politik, ideolojik, diyalojik, v.b. birbiriyle ilişkili nedenlere bağlı olduğu görüşünden hareketle savaş olgusunu interdisipliner ve tarihsel bir yaklaşımla keşfetmeyi hedefler (Gardner & Kobtzeff, 2016, s. 4).

İşte bu noktada taktikler ile stratejiler arasında bir ayırım yapmamız gerekmektedir. “Strateji” den kasıt, bir istek öznesi ile bir erk öznesinin belli bir “çevreyle” yalıtılmasıyla oluşan güç ilişkilerinin ölçülüp tartılmasıdır. Strateji uygulaması her şeyden önce belirli bir aidiyet olarak çevresi çizilen bir alanın varlığını gerektirir. Bu alan ilişkilere, belirli bir biçimde dıştan bakabilecek bir idareyi mümkün kılan, bu idarenin zeminini oluşturan alandır. Politik, ekonomik ya da bilimsel akılçılık işte bu stratejik model üzerine kurulur (de Certeau, 2008, s. 54).

Özerk bir mekân üzerinden kendini konumlandırarak hem mekân hem de zaman üzerinde bir hakimiyete sahip olan strateji, mekân üzerinden kuşbaşı bir bakışa sahip olması nedeniyle gözlem, ölçüm ve denetime olanak sağlayan bir nesneleştirme pratiğine ve zamanın belirsizliklerinin okunabilirliğini temin eden bilgi erkine gönderme yapar (de Certeau, 2008, s. 112). De Certeau’nun stratejiyi mekânı örgütleyen bir erk öznesi üzerinden tanımlaması, Lefebvre’nin “stratejinin mekânı” kavramsallaştırmasını imler. Stratejinin mekânı politik, iktisadi, teknik bilgi ve bunların belirli bir program çerçevesinde üretiminin ürünüdür (Lefebvre, 2014, s. 110), çünkü, “mekân, ideolojiden veya politikadan ayrılmış bilimsel bir nesne değildir; her zaman politik ve stratejik olmuştur” (Lefebvre, 1976b, s. 31). Güçle tanımlanan iktidarın yeri ve ortamının stratejik mekân olduğunu düşünen Lefebvre (2014, s. 118), bu bağlamda, stratejik düşüncelerin konumlandığı düzeyin gücünü temsil ettiğini vurgular (Lefebvre, 1976a, s. 79). Stratejinin elindeki koz, çeşitli araçlarla bir mekânın temellük edilmesidir (Lefebvre, 2014, s. 368). Bu çerçevede, gündelik hayatın güç ilişkileri düzeyinde seyreden uygulama ve pratiklerinde, mekân, temellük, üretim ve erkin bağlantısı de Certeau ve Lefebvre tarafından strateji kavramsallaştırmasında sunulmaktadır. De Certeau, Lefebvre’nin strateji ve taktik kavramsallaştırmasına incelikli bir müdahalede bulunarak, stratejinin karşısına sıradan insanın lehine taktığı belirgin bir biçimde yerleştirir. Bir mülkiyeti olmayan, mekânsal bir konumlanışı bulunmayan “hesaplı eylem” olarak taktik, gündelik hayatta stratejinin alanında, stratejinin çerçevede olduğu zayıfın, sıradan insanın, gündelik hayattaki uyarlamalarıdır; “‘Güçlü’ tarafından kurulan düzende ‘zayıfın’ çevirdiği dolaplar, ötekinin alanında gerçekleştirilen hamle sanatı, avcılarının püf noktaları, manevraya dayalı, çokyüzlü hareketlilikler, coşku uyandıran, mücadelecı ve savaşçı buluntular” (de Certeau, 2008, s. 117). Gündelik hayat pratiklerini okumak, yemek yapmak, konuşmak, dolaşmak vb.-, taktik türünden eylemler olarak sıradan insanın kendisine ait olmayan gücün kuralları ve düzenlenmelerini kendi arzu ve çıkarlarına uyarlamak üzere kurnazlıklarla oyun kurması anlamına gelir (de Certeau, 2008, s. 113). Oyunun, toplumsal yaşamın oyuna dahil olan yüzünün de bilinmesi gerçeğinden hareketle bilimin nesnesi olabileceği düşünülmelidir (Lefebvre, 2007, s. 91). Bu düzlemde ise önemli olan, bin bir hile, kurnazlık, dolap çevirme ve dümenlerle dağınık bir biçimde gündelik hayata tümüyle sızan bu taktik yaratıcılık oyunlarının gün yüzüne çıkarılmasıdır (de Certeau, 2008, s. 48). Tam da bu noktada de Certeau, Lefebvre ile olan düşüncel alışverişini bir not olarak verdiği cümlesini kurar; “Bu kitabın konusunu oluşturan anti-disiplinin ortaya koyduğu ağ, bir ölçüde, tüketicilerin

kurnazlıklarıyla örülmüştür” (de Certeau, 2008, s. 48). “Anti-disiplin” sözcüğünden sonra yerleştirilen dipnotta de Certeau'nun, Lefebvre'nin gündelik hayatla ilgili çalışmalarının kendi çalışması için temel bir kaynak olduğunu belirtmesi (de Certeau, 2008, s. 48) Lefebvre'nin çalışmasında görülen fakat detaylandırılmayan anti-disiplin ağlarına yönelik sıradan insanın pratiğini araştırmak üzere, Lefebvre'nin çalışmasındaki başlıca kavramları ileri taşıdığına göstergesidir. De Certeau, Lefebvre'de görülen kavramları benzer biçimde kullanırken gündelik hayatın disipline edici özelliğine karşı gündelik hayattaki anti-disiplin potansiyelinin analizinde Lefebvre'den oldukça farklı sonuçlara ulaşır. Lefebvre'de gündelik hayat analizinde mevcut gündelik hayatın bütünüyle dönüştürülmesi amacıyla yönelik olarak kullanılan kavram seti de Certeau'nun gündelik hayat çalışmasında söz konusu amaçla bağları koparılarak mevcut gündelik hayatın tüm disiplin mekanizmasına rağmen bir anti-disiplin içerdiğinin gösterimini temin eder.

Teorinin gündelik hayata oyunun dahil oluşunu ve dahil olma sürecindeki önemini ortaya koyarken, kendiliğinden oyuncu karakter olarak taktiğin ve ciddi oyun olan stratejinin dahil oluşunu da aynı anda ortaya çıkardığını vurgulayan Lefebvre (2013), “gündelik hayatın başkalaşımını oyundan yola çıkarak tahayyül edebilir miyiz?” (s. 150), sorusunu sorar. Sorunun cevabını de Certeau, çalışmasının bütününde verir.

Gündelik hayatın gerçeklik düzeyindeki pratiğini, *zorlama* ve *uyarlama* arasındaki ayırımı sunan Lefebvre (2007, s. 101), zorlamaları, “iktidarın *stratejileri*” olarak “bilimler tarafından saptanan, teknikler tarafından hâkim olunan belirlenimcilikler” (Lefebvre, 2007, s. 102) şeklinde belirtir ve zorlama ve uyarlama arasında gerilim düzeyini ters korelasyon ilişkisinde tanımlar:

Kim uyum sağlamışsa, zorlamaların baskısından kurtulmuş demektir; fakat ne kadar gerekli olsa da ‘doğal’ belirlenimciliklere teknik olarak egemen olma yeterli değildir. Biraz kaba bir biçimde, ne kadar çok zorlama (ve örgütlenmiş, düzenlenmiş zorlamalar) varsa, o kadar az uyum sağlama olduğu söylenebilir (Lefebvre, 2007, s. 101).

Zorlamanın iktidar stratejileri olarak tanımlanması ve bu zorlamaya karşı bir pratik olarak uyarlamanın konumlandırılması nedeniyle, John Fiske (2011; 2012), Lefebvre'nin bu ayırımının, de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımı ile aynı çizgide yer aldığını vurgular ve zorlamayı strateji, taktiği ise uyarlama ile eşitler (s. 33). Lefebvre (2007), birbirine dikkate değer biçimde karşıt iki kanadı temsil eden zorlama ve uyarlama arasında gerçekleşen çatışmanın gündelik olanın karakteristik özelliğini yansıtan bir pano görünümü sunduğunu açıkça ifade eder (s. 47). Bu panoda görünen ise “usanç verici görevler, aşığılanmalar”la temsil edilen “*gündelik hayatın sefaleti*” ile “*gündelik hayatın büyüklüğü*”nü temsil eden “süreklilik”, “hayatın sürüp gitmesi” ve daha önemlisi “değeri bilinmemiş pratik: Bedenin, mekânın ve zamanın, arzunun *uyarlanması*” (Lefebvre, 2007, s. 47) arasındaki karşıtlık ve güç ilişkileri düzeyinde

görülen çatışmadır; mücadeledir. Lefebvre'nin *taktik ve strateji* kavramını (Lefebvre, 2013, s. 105) çok değerliliğe sahip-farklı düzeyleri kapsayan ve bu düzeylere yayılan bir meydan okumanın parçası olarak düşünmesinin (Lefebvre, 2013, s. 242) zorlama ve uyarlamayı çatışma ve mücadele ile tanımlamasıyla örtüşmesi Fiske'nin yorumunu destekleyici niteliktedir. Zorlama ve uyarlamanın mücadelesinden “pratik-duyumsal” bir dünya yaratılır (Lefebvre, 2007, s. 47). Bu *gündelik hayatın sefaletini* temsil eden gündelik olandan bir tür yapıt olarak *gündelik hayatın büyüklüğünün* yaratımı anlamına gelir (Lefebvre, 2007, s. 47). Çünkü, “uyum sağlama, zorlamaları yakalar, dönüştürür, yapıt haline getirir” (Lefebvre, 2007, s. 101). *Uyarlama* üslup olduğu için (Lefebvre, 2007, s. 103) *poiesis* şeklinde somutlaşır (Lefebvre, 2007, s. 101). De Certeau'nun taktiği “zayıfın sanatı” olarak *poiesis* şeklinde kavramsallaştırması ile Lefebvre'nin uyarlamayı “üslup” olarak *poiesis* olarak ifadelendirmesi taktik ve uyarlama kavramlarının yaslandığı kavramsal setler arasında da devam eden sürekliliğe işaret etmektedir. Toplumsal gerçekliğin güç ilişkileri düzleminde *zorlama/disiplin/gündelik hayatın sefaleti* ve *uyarlama/poiesis/gündelik hayatın büyüklüğü* arasındaki oyun de Certeau'nun eserinin araştırma nesnesini oluştururken, Lefebvre, zorlama ve uyarlama arasındaki oyunun kendi çalışmasının yalnızca bir taslağı olduğunu düşündüğü “*gündelik hayatın tarihi*” olduğunu vurgular (Lefebvre, 2007, s. 161). Bu noktada, de Certeau'nun çerçevesini keskinleştirdiği ve aynı zamanda detaylandırarak bir yoğunluk kattığı strateji ve taktik sorunsalından hareket eden ve bu strateji ve taktik oyununun üzerine kurulan çalışması ile Lefebvre'nin bir taslağını oluşturmaya çalıştığı gündelik hayatın zorlama ve uyarlamanın tarihi, iki düşünürün çalışmalarının bütünündeki merkezi kesişime gönderme yapmaktadır. Bu kesişim temelde sosyolojinin dikotomilerinden biri olan ve merkezi konumu işgal eden yapı-aktör dikotomisine yönelik gündelik hayatın aktörün lehine kaydedilmesinde somutlaşmaktadır.

Lefebvre'de gündelik hayat, yapıda (*bürokratik yönlendirilmiş programlı disiplin mekanizması/zorlama/gündelik hayatın sefaleti*) aktörün pratiğiyle (*poiesis/uyarlama/gündelik hayatın büyüklüğü/üslup*) gerçekleştireceği dönüşüme de Certeau'da da yapıda (*strateji/disiplin*) gerçekleşen hesaplı eylemin (*taktik/anti disiplin*) aktörün hesabına yazılmasına yönelik hesaplı bir eylem (*taktik*), bir analizdir. Dolayısıyla bir kez daha de Certeau'nun Lefebvre'ye kendisine temel kaynak olarak atıfta bulunduğu yerde dipnotun anti disiplin sözcüğünden sonraya yerleştirilmesinin nedeni açıklığa kavuşur. Lefebvre gündelik hayatı yapıyı (*gündelik hayatın sefaleti/zorlama/programlama/disiplin*) yerinden ederek dönüştürmek amacına matuf olarak aktörü gündelik hayatla “özgürleştirmek” girişiminde bulunmakta; gündelik hayatı nihayetinde ulaşılabilecek bir devrim adına araçsallaştırmaktadır. Lefebvre'nin çalışmalarında aktörün özgürleşimine yapılan vurguda aktörün pratiğine ilişkin somut göndermeler ve analizler detaylandırılmaz. Bu, aynı zamanda Lefebvre'nin gündelik hayat kavramlarının gündelik hayatın mevcut durumunun (yapı) gündelik hayatın sıradan insanı (aktör) aracılığıyla ortadan kaldırılarak yeni bir gündelik hayatın ikamesine (yeni yapı) yönelik

bir eylekle yüklenmesine neden olur. De Certeau ise yapının içinde (strateji/disiplin) hareket eden aktörün pratiklerinden (taktik/anti-disiplin) hareketle yapının içinde yapıyı kesintiye uğratarak yapıda özgürleşme alanları yaratan bir aktöre ulaşmaktadır. De Certeau'nun çalışması tümüyle gündelik hayatın disiplin mekanizmasında (yapıda) aktörün pratiğinin örneklenmesine hasredilerek yapı-aktör dikotomisinin aşılmasına yönelik bir yaklaşım denemektedir.

Lefebvre, zorlama ve uyarılma düzleminde tanımladığı gündelik hayatın tarihine ilişkin taslağın, altını çizdiği temel çelişkinin uyarılmanın can alıcı yapıt ve üsluplarının zorlamanın en sert ve güçlü bir biçimde uygulandığı eski toplumlarda ortaya çıktığını iddia eder (Lefebvre, 2007, s. 161). Lefebvre'nin uyarılmanın bir yapıt ve üslup olarak ortaya çıktığını vurguladığı tarihteki sert ve güçlü zorlamalara muhatap toplum, de Certeau'nun, uyarılmaya ilişkin verdiği ilk örneğinde somutlaştırılır. De Certeau, taktik modelini temellendirmek üzere zorlamanın en sert biçimde görüldüğü tarihteki sömürge uygulamalarında ortaya çıkan uyarılmayı temel alır. İspanyol sömürgecilerin egemenliğindeki, yerlilerin kendilerine İspanyol sömürgeciler tarafından belirli bir amaca yönelik olarak dayatılan stratejilerin (ritüeller, tasavvurlar ve kanunlar) yerliler tarafından farklı bir biçime dönüştürülerek, yeniden imal edildiğini vurgulayan de Certeau, zorlayıcı düzenin zorlamalarını reddetmeden, egemenin stratejisiyle oyun oynayan yerlilerin düzenin elinden, düzenin içinde kalarak “kaçıp kurtulabilmiş” (de Certeau, 2008, s. 46) olduklarını vurgular. Sömürgeciler tarafından “dayatılan bilgiler ve simgeler, bunların üreticisi olmayan uygulayıcıların manipüle ettikleri nesnelere” (de Certeau, 2008, s. 107) yapıtlara dönüşmektedirler. De Certeau, taktiğin bilgisinin, kadim tarihinin altını çizmek için bir tarihçi formasyonu ile daha da geriye, tarih öncesi karanlık çağlara başvurur; “bitkilerin ya da balıkların sayısız kurnazlıklarının ve simülasyonlarının kurgulandığı zamanlara. Okyanusların diplerinden, megakentlerin sokaklarına uzanan taktikler, bir sürekliliğe ve kalıcılığa sahiptirler.” (de Certeau, 2008, s. 55). Tarihsel boyut ve sürekliliğe de Certeau'nun işareti, taktiğin modern disiplinin bir ürünü olmadığını, disiplinin tarih öncesinden itibaren hep var olduğuna ve aynı zamanda anti-disiplinin de disiplinle koşut bir biçimde varlığına işaret etmektedir. Nerede ki bir disiplin varsa orada anti-disiplin de vardır. Ya da Lefebvre (2016)'nin ifadesiyle; “[h]er zaman direnen bir kalıntı vardır. İndirgenemez bir şey!” (s. 168-169).

Tarihteki bu uyarılma modelinin çağdaş Batı toplumunun gündelik hayatını keşfetmek için bir model olduğu düşüncesinden hareket eden de Certeau, Lefebvre'nin tarihsel örneğini çağdaş topluma genişleterek araştırmasını strateji ve taktiğin ayrımında konumlandırırken, aynı zamanda üslup, sanat ve *poiesis* olan taktiğin zaman dolayımıyla temellendirir. Strateji ve taktik arasındaki ayırım, mekân ve zaman arasındaki ayırımı somutlaştır.

Gündelik Hayatın Zamanı: “Moment (Festival)” ve “Fırsat (Metis/Kairos)”

Stratejiler mekânsal bir konumlanışla ve mekân üzerinden gündelik hayatı organize ederken, “taktikler zaman kavramına ve olgusuna verdikleri kararlılık ve direnç özelliğiyle değerlendirilen prosedürler” (de Certeau, 2008, s. 115) olarak “*zamanın* ustalıklı *kullanımı* üzerine oynarlar” (de Certeau, 2008, s. 116). Bu çerçevede, taktikler, stratejinin zorlayıcı mekânında ortaya çıkan koşullarda stratejik mekânın düzenini dönüştüren hamlelerini fırsat ve oyunlar üzerinden kurarlar (de Certeau, 2008, s. 116). Taktiğin mekânsızlığı ve zamana bağımlılığı kendi çıkarına yönelik olasılıkların yakalanmasını zorunlu kılar. Stratejinin zorlayıcı, disipline edici düzeninde, Lefebvre’nin tanımıyla *gündelik hayatın sefaletinde* (2007, s. 47), el çabukluğu ve kurnazlıkla hamle yapmak “bir tür fırsat duygusu” (de Certeau, 2008, s. 114) ile gündelik hayata yeniden dahil olmak, onu yeniden kendisi için uyarlamak, düzenlemektir. Gündelik hayatın sıradan insanı tarafından “fırsatlar aracılığıyla” hayata geçirilen operasyonların dağınık ve parçalı bir biçimi, birbirine eklenerek bir birleştirme sanatına, bir düşünce tarzına yani “*eylem sanatı*”na dönüşür (de Certeau, 2008, s. 48-9). Zayıf olan gündelik hayatta, “birbirinden ayrışık olan öğeleri bir araya getirerek elverişli anlar (moment) yaratır, bu güçlerden gerekli çıkarı sağlamaya çalışır” (de Certeau, 2008, s. 55). Ayrışık öğelerin bir araya getirilmesi, bir tercih, bir seçim şeklinde ortaya çıkar ve dahası bir “fırsat” yakalama biçiminde gerçekleşir (de Certeau, 2008, s. 55). Taktik zamanın sürekliliği içinde “fırsatlar” yakalamak üzere sürekli dikkati gerektirir (de Certeau, 2008, s. 54) Zamana (şimdi) bağımlı taktiğin temel kaynağı burada (mekân) ortaya çıkan fırsatlardır (de Certeau, 2008, s. 113). Nihayetinde taktik fırsatlar aracılığıyla stratejinin alanlarına sızarak yayılır (de Certeau, 2008, s. 115).

De Certeau’nun taktiğin temel kaynağı olarak tanımladığı “fırsat”, Lefebvre’nin moment teorisi ile ele alındığında “*moment*” ile “*fırsat*”ın sürekliliğini ortaya çıkarmakla kalmaz (Scott, 2009, s. 31), aynı zamanda “*taktik*” ile “*moment*” teorisi arasındaki sürekliliği de açığa çıkarır. Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi*’nin ikinci cildinde moment teorisini gündelik hayattaki gerekli dönüşüm ve yenilenmenin kaynağı olarak ele alır (Shields, 1999, s. 66). Kısacık zaman dilimlerinde ortaya çıkan gündelik hayatın imkânlar bütününe gönderme yapan moment kavramı gündelik hayatın sefaletinden “kokuş noktaları” olarak belirginleşir (Harvey, 2014, s. 424). Sayıları sınırsız olmasa da kapalı bir liste oluşturmaktan kaçınan Lefebvre (2003, s. 170) momentlerin arasına aşkın, oyunun, dinlenmenin, öğrenmenin v.b. dahil edilebileceğini fakat, yeni momentlerin icadını engelleyen hiçbir şey olmadığını vurgular (2013, s. 367). Moment, gündelik hayattan doğar, gündelik hayattan beslenir ve bir potansiyel olarak belirsiz, muğlak ve ham bir biçimde keşfedilir (Lefebvre, 2013, s. 374). Momentin keşif süreci, gündelik hayatın muğlak ve karışık sıradan anlarından bir seçme tercihiyle ayrıştırılmasına dayanır (Lefebvre, 2013, s. 368). Dolayısıyla moment bir seçim kararı ile belirlenir. Momenti başlatan bu seçim kararı, gündelik hayattan olasılıklar arasından bir olasılığın devşirilmesi anlamına gelir (Lefebvre, 2013, s. 374).

Fakat bu seçim zamansal bir sınırlılıkla maluldür; moment, sürmek istese de uzun süre devam edemez, kendine özgü belirli bir süre ile sona erer (Lefebvre, 2013, s. 368).

Taktiklerin zamanla ilişkisini “fırsat anı” kavramı bağlamında temellendiren de Certeau'nun yaklaşımı, Lefebvre'nin moment kavramı ile örtüşür. De Certeau, taktiklerin zamandaki hareketini “*kairos*” (de Certeau, 2008, s. 123) ve “*metis*” (de Certeau, 2008, s. 55) kavramları ile ilişkilendirir. Taktikler, antik dönemde Yunanlıların *metis* adını verdiği bilgiye dayanır (de Certeau, 2008, s. 55). Retorik sanatında, zayıf ile güçlünün konumunu ters yüz etmek üzere, Yunan sofistleri tarafından kullanılan belirli retorik tekniklerle ilişkilendirilen *metis* (de Certeau, 2008, s. 55), kurnazlık ve kurnazlıkla ayırt edilen belirli bir pratik zekâ (de Certeau, 2008, s. 89) türünü ifade eder. “*Metis*, bir ekonomi ilkesidir: En az güçle en güçlü etkiyi yaratmak” (de Certeau, 2008, s. 173). De Certeau, çalışması boyunca güncel taktiksel uygulamaların kurnazlık ve hilelerinin altında yatan dinamik zekayı göstermek için *metis*'e atıfta bulunur. *Metis*, zaman üzerine oynayan bir bilgi türüdür, pratik zekanın güçlü olanı tersyüz etmesi için en uygun zamanı yakalaması gerekir. “*Metis*, “en uygun zamanı” bekler ve bunun üstüne oynar (*kairos*)” (de Certeau, 2008, s. 173). Dolayısıyla “fırsat” şeklinde tanımlanan zamanın türü *kairos*'tur (de Certeau, 2008, s. 123). Taktiksel pratik, pratik bir zekâ türünün (*metis*) ancak uygun momenti (*kairos*) yakalaması ile mümkündür. De Certeau, momente pratik bir zekâ türünü ekleyerek Lefebvre'nin momentindeki eksikliğe yönelik bir eleştiri geliştirirken aynı zamanda momentin imkânı ile aktörün etkin katılımı arasında dolaysız bir bağ kurmaktadır. Zamansal olanın imkânının ortaya çıkarılmasında aktöre (pratik zekâ) temel rolü atfederek, Lefebvre'nin momentindeki “transandantal” yönleri gündelik hayatın disiplin altındaki sıradan insanı lehine törpülemektedir.

Metis, yığılmış zaman katmanları üzerinden gücü lehine çevirmek adına en uygun olan anı, yani fırsatı (*kairos*) yakalamak üzere işlem görür ve kendisini zayıf olarak konumlandıran mekân düzenlemesine karşı çalışır (de Certeau, 2008, s. 174). Özgürleştirici bir zaman deneyimi olarak insanın kararından ve eylemlerinden kaynaklanan *kairos* (Agamben, 2010, s. 121), zamanı nicelik üzerinden tanımlayan *chronos* (Hawhee, 2004, s. 66)'tan farklı bir zaman modeli olarak tanımlanır (Agamben, 2010, s. 121). Kısacası, *chronos* süreyi ölçerken, *kairos* kuvveti işaretler (Hawhee, 2004, s. 66). Dolayısıyla, taktik, zamansallık bağlamında güçle tanımlanan stratejinin mekanındaki zayıflığını *kairos* aracılığıyla tersine çevirmeye çalışır. *Kairos*, ölçülebilir olandan, zayıfı çekip çıkaran fırsattır (Agamben, 2010, s. 122). *Metis*'in fırsat anını yakalaması, “en fazla bilgiyi en az zamanda” (de Certeau, 2008, s. 174) toplamasını temin eden bir bilgiyi gerektirir. “Bu bilgi, *bellektir*” (de Certeau, 2008, s. 174). *Metis*'in belleği, belirli bir yerde depolanmaz (tüm temellükler stratejiye aittir); ortaya çıkacağı uygun anı, bekleyen zamana bağımlı ama *choros* anlamında bir süre ile tahdit altına girmeye direnen bu belleğin kıvılcımı *kairos*, yani fırsattır (de Certeau, 2008, s. 174).

Geçmişte yakalanan fırsat deneyimlerini ve olasılıkları derleme kapasitesi olarak bellek (de Certeau, 2008, s. 174), bir anda parlayan ve kısa sürede sönen fikirlerden ve özel fırsat anlarının parçaları ile tanımlanır (de Certeau, 2008, s. 180). Daha önceki deneyimlere ait fırsatların özelliklerini ya da olasılıklarını derleyerek çalışan bellek, geleceğe ilişkin potansiyeller keşfeder ve güç ilişkilerine zamansal deneyimi dahil ederek onları dönüştürür (de Certeau, 2008, s. 174).

Lefebvre, momentin bellek ve tekrarla ilişkisini benzer şekilde sunar. Momentin tıpkı *kairos*'ta olduğu gibi bir belleği ve “özel zamanı vardır.” (Lefebvre, 2003, s. 174; Lefebvre, 2013, s. 368). Moment, bireysel bir tarihe, belleğe gönderme yapılarak tahayyül edilir (Lefebvre, 2013, s. 367). Bu belleğin tikel işleyişi gelecekteki momentin tanınmasına yönelik bir mirası içerir (Lefebvre, 2013, s. 369). Bu, belleğin özel zamanı üzerinden söz konusu bellekte “her seferinde yeniden keşfedilen bir formun yeniden sunumu” (Lefebvre, 2013, s. 174), tekrarın modalitesini dönüştürür. Dolayısıyla moment tekrar mantığında çalışır, kendisinden önceki momenti alıp kendi biçimini vererek kesintiden sonra onu devam ettirir (Lefebvre, 2013, s. 375):

Yaşayacağım momenti, onu yaşamak için yeniden yaratmalıyım; Onu keşfediyorum, ama bir biçim olarak, bu biçimi kendime ait kılmak için, öğelerinin düzenini yeniden icat ederek onu yeniden icat etmem gerekiyor. Benim için ‘geçerli’ o; Onu alıyorum ama empoze edilen bir şey olarak değil; Onu kendim için ‘pozluyorum’ ve aynı zamanda aktivitemi içinde harcıyorum (Lefebvre, 2003, s. 174).

Taktiğin zamanının organize edilmiş, biçimlenmiş uzamdaki hareketinin fırsat anları düzleminde stratejinin mekanına sızma biçimini sorunsallaştıran de Certeau'nun bellek üzerinden taktik operasyonların tekrar tekrar eklenerek sıradan insan tarafından gündelik hayatta ortaya konulmasını konumdan yoksun bir sanat anı olarak tanımlaması (de Certeau, 2008, s. 177-178), Lefebvre'nin momenti her seferinde “keşif ve gözlem, gerçek ve değer, tekerrür ve kural koyuculuk” düzleminde gerçekleşen bir oyun ve biteviye bir yaratım süreci olarak (Lefebvre, 2003, s. 174) ele almasını imler. Çünkü, “yaratıcı eylem genellikle oyundan kaynaklanır” (Lefebvre, 2013, s. 254). Moment, tekrarın derin ve yüksek bir biçimi olarak *chornos*'a dahil edilebilecek olan diğer tekrar biçimlerinden koparılmış ayrıcalıklı (Lefebvre, 2013, s. 367) bir tekrar modalitesi olarak “parçalamadığı, ama (doku üzerindeki bir desen gibi, sanat tarzında, kısmen ve “momentsel olarak) dönüştürmeye çalıştığı gündelik hayatın dokusuna dahil olur. Böylece, olmadığı şeyi kullanır: erimi altında olanı, olumsal ve ilineksel olanı” (Lefebvre, 2013, s. 369). Gündelik hayattaki yerleşik yapıları (stratejinin uzamı) ters yüz ederek, güçlünün öngöremediği bambaşka yapıları gündeme getiren konjonktürler (*kairos*) olarak momentler güzelliştir (Lefebvre, 2013, s. 74).

Momenti, Lefebvre festival ile ilişkili olarak düşünür (Lefebvre, 2013, s. 379). Momentler, yoğun deneyim anları olarak, gündelik hayata yepyeni toplumsal formlar empoze ederek gündelikliğin sefaletinden festivale geçişi temin eder (Law, 2014, s.

204). Gündelik hayatın sıradanlığını aşmanın bir yolu olarak festival, özgürlüğün momenti olarak belirginleşir. Dolayısıyla, moment ve festival ilişkisi, “insanın içinde kendi girişimi için uygun fırsatı yakaladığı ve kendi özgürlük anına karar verdiği *kairos*” (Agamben, 2010, s. 127)’ta tekrar somutlaşır. Moment, bireysel ve özgür biçimde deneyimlenen festivaldir. Momentin hedefi, gündelik hayatın düzyazısını festivalin şiirselliğine dönüştürmek, gündelik hayatı festivalleştirmektir (Lefebvre, 2013, s. 371). Gündelik hayatın sefaletinin ortadan kaldırılması, çalışma ve boş zaman arasındaki karşıtlığın son bulması anlamına gelen festival aynı zamanda devrim demektir (Lefebvre, 2007, s. 48). De Certeau festivali, *kairos* üzerinden şimdi ve burada ikame ederken, Lefebvre, momenti gelecekte gerçekleşecek olan bir devrimle özdeşleştirdiği festivale iliştiirmiş olur. De Certeau için gündelik hayatın bizatihi kendisinin taktiksel pratiklerin tezahürü bağlamında olağanüstülüğü (Buchanan, 1997, s. 177) festivali gündelik hayatın bir parçası olarak kavramasına neden olur (Abrams & Brown, 2010). De Certeau’nun taktiği *metis* ve *kairos* bağlamında şimdi ve burada gerçekleşen bir momentsel festival parçaları olarak ele alması, Lefebvre’nin momentinin Marksist devrimin ütöpk festivalinden kopartılıp tekrar biçimlendirilmesini ima eder. De Certeau, çifte bir işleme Lefebvre’nin moment teorisinin “fırsat”ı içeren parçasını ütöpk festivali dışarıda bırakarak kesip çıkarır ve “*metik*” bir hamleyle metisin pratik kurnazlığında festivali güncelde tahkim eder. De Certeau’nun çalışması Lefebvre’nin gündelik hayatın büyüklüğünü festival umuduna bağlayan eleştirisini, kavramsal bir süreklilikle gündelik hayatın şimdi ve burada imkânına dönüştürerek Lefebvre’nin gündelik hayat teorisinin eleştirisini de içermiş olur (Colebrook, 2002, s. 700).

Sonuç

Modern dünyanın temel problemlerinden biri olarak gündelik hayata ilişkin Lefebvre ve de Certeau’nun çalışmaları gündelik hayatın akademinin çeşitli disiplin alanlarında yer edinmesinde önemli katkı sağlamıştır. Her iki düşünür birbirlerinden farklı motivasyon ve amaçla gündelik hayatı sorunsallaştırmalarına rağmen her ikisinin de gündelik hayata ilişkin açtığı uzun soluklu temellendirmelerindeki yakınlık ve benzerlik arz eden düşünsel ve kavramsal izlek pek çok açıdan kavramsal sürekliliğe işaret etmektedir.

Lefebvre ve de Certeau’nun, gündelik hayat sosyolojisinin iki önemli figürü olarak gündelik hayatı “sıradan” ve “deneyim” bağlamında farklı referanslar dolayısıyla eleştirel (Lefebvre) pratik (de Certeau) olarak kuramsallaştırmaları kültürel ve toplumsal teorisinin temel dikotomileri olan disiplin/anti-disiplin, mikro/makro, yapı/aktör karşıtlıklarına ilişkin yeni bir yönelimi ifade etmekle kalmaz, gündelik hayat teorisine dönüşümü (Lefebvre) ve direnişi (de Certeau) de dahil eder.

Gündelik hayatın disipline edici yönünde gündelik hayattan bir çıkış yolu bulmaya yönelik girişim olarak de Certeau, Lefebvre’yi izleyerek gündelik hayatta yaratıcı bir

potansiyeli keşfetmeye çalışmaktadır. Keskin, sınırlandırıcı, yönlendirici, düzenleyici, yabancılaştırıcı, zorlayıcı gündelik hayatın sefaletinde, yine gündelik hayattan özgürleştirici, uyarlayıcı bir potansiyel keşfetmek her iki düşünürün temel endişesi olarak belirginleşmektedir. Bununla birlikte gündelik hayatta yaratıcı potansiyeli Lefebvre gündelik hayatın dönüşümü için bir araç olarak kurgularken de Certeau aynı yaratıcı potansiyeli disiplinin içindeki bir anti-disiplin alan olarak tasarlamaktadır. Dolayısıyla yaratıcı potansiyel Lefebvre’de dönüşüme de Certeau’da dönüşüme evrilmeyen bir “özgürlük” alanına hasredilmektedir. Lefebvre ve de Certeau’nun gündelik hayatın yaratıcı potansiyeline ilişkin bu yaklaşım farklılığının sonuçları yapı-aktör dikotomisine yönelik örtük çözümlerinde de bir farklılık olarak yansır. Lefebvre, bir disiplin mekanizması şeklinde tezahür eden gündelik hayatın sıradan insanı yabancılaştırıcı yapısını bir devrimle yıkarak yeni ütopyik bir yapıya işaret ederken de Certeau, aktörün yapıda açtığı özgürleşim alanlarına odaklanarak aktör-yapı arasındaki belirlenim mekanizmasının bozulma süreçlerini açığa vurur.

Lefebvre gündelik hayatın potansiyeline sürekli geliştirmeye çalıştığı felsefi, sosyolojik tanım(lar), hipotezler, aksiyomlar dolayısıyla ulaşmaya çalışırken, Lefebvre’nin aksine de Certeau, gündelik hayata ilişkin bir tanım yaratmaya çaba göstermeden, doğrudan gündelik hayat pratiklerinin potansiyeline odaklanması farklılıklarına rağmen de Certeau’nun çalışmasının Lefebvre’nin projesinin Marksist bütünlüğünden bağları koparılarak gerçekleştirilmiş bir devamlılığına işaret etmektedir. De Certeau bu çerçevede, Lefebvre’de yer alan oyun, *strateji*, *taktik*, *zorlama*, *uyarlama*, *gündelik hayatın sefaleti*, *gündelik hayatın büyüklüğü*, *gündelik hayatın iktidarı*, *poiesis*, *moment* ve *festival* gibi kavramları gündelik hayatın labirent formundaki tekil pratiklerinin kavramsallaştırmasına dönüştürerek uygulamaktadır. Lefebvre’deki disipline karşı “istisna anları” de Certeau’nun analizinde stratejinin programına/ planlamasına karşı disiplin altındaki zayıfın manevrası/ taktiğin hesaplı eylemine dönüştürmektedir. Taktik Lefebvre’de yer alan “istisna anları”nın istisna olmaktan çıkartılarak stratejinin disipline edici programına karşı bir incelikli karşı hesap olarak de Certeau’da programlandırılmaktadır. Bu durumda taktik stratejinin karşısında değil bizatihi içine gömülü olarak stratejinin disipline ediciliğini hesaplı bir işlemle sürekli yerinden etmektedir. Disiplin kontrolünün aralıkları/ çatlaklarından hareketle, gündelik hayatın sıradan pratikleri de Certeau’nun elinde yeniden stratejiye göre işleyen bir taktikle kavramsallaştırılmaktadır. Gündelik hayatta gizli olan yaratıcı potansiyele ilişkin Lefebvre tarafından yapılan yoğun vurguda kullanılan kavramsal set de Certeau’nun büyük ölçüde Lefebvre’den yararlanan çalışmasına taktiksel bir biçimde serpiştirilmiştir.

Lefebvre ve de Certeau’nun gündelik hayat yaklaşımlarının temelini oluşturan ortak zeminin gündelik hayat düzenlemelerinin işaret ettiği toplumsal kontrol ve yönlendirmeler olduğu (disiplin) düşüncesinden hareketle bu disiplin mekanizmalarına

meydan okuma ve direniş (anti-disiplin) yönelik fırsatların üzerine oturması Lefebvre ve de Certeau arasında kavramsal sürekliliği bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Gündelik hayatın sefaletinin dönüşümüne adanmış olan Lefebvre'nin gündelik hayat düşüncesi gündelik hayatın nasıl dönüşeceğine ilişkin herhangi bir pratikte somutlaşmaz; Marx'ın praksisini gündelik hayata genişleten Lefebvre gündelik hayatın praksisini hiçbir zaman sunmamıştır. Dolayısıyla Lefebvre'nin bir dönüşüm ve devrim programına adanmış gündelik hayat çalışmasının eksik dönüşümün pratiğine ilişkin herhangi bir analizi içermemesidir.

Bir kamu projesi olarak tasarlanan de Certeau'nun çalışmasının projenin sınırlarını aşarak, Michel Foucault'nun disiplin yapılarıyla ilgili incelemesinin “devamı hatta aynı zamanda bu incelemeye simetrik bir inceleme olarak” (2008, s. 191) takdim edilmesi, Foucault'nun disiplin kavramsallaştırmasındaki ihmal edilen alanın aydınlatılmasına yönelik bir girişim olduğuna işaret eder. De Certeau, Lefebvre'den farklı bir yöntemle gündelik hayatı sorunsallaştırırken gündelik hayatı bir eleştiri pratiği olarak kavrar. Lefebvre'nin gündelik hayatı, paradoksal bir biçimde pratiksiz dönüşümü hedefleyen bir programda çerçevelenmiş bir eleştiri iken de Certeau'nun gündelik hayatı dönüşüm/değişim hedefi içermeyen programsız bir pratik (taktiğin biriktirilemezliği) eleştiri içerir. Lefebvre'nin programında kültürel devrimle özdeşleşen festival anlayışının ütöpik tarafı, de Certeau'nun “şimdi ve burada” ikame ettiği festival anlayışı ile törpülenmiştir. Bu durum Lefebvre'nin gündelik hayat yaklaşımındaki kavramlarının ütöpik içkinlikten, gündelik hayatın farklı yaşam biçimleri potansiyelinin bir araya getirilerek “şimdi ve burada”ya taşınması nedeniyle de Lefebvre'nin kavramlarının daha optimistlik ve daha az dramatik bir anlama kavuşmasına neden olur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- XX.,XX.; Veri Toplama- XX.,XX.; Veri Analizi/Yorumlama- XX.,XX.; Yazı Taslağı- XX.,XX.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- XX.,XX.; Son Onay ve Sorumluluk- XX.,XX.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- XX.,XX.; Data Acquisition- XX.,XX.; Data Analysis/Interpretation- XX.,XX.; Drafting Manuscript- XX.,XX.; Critical Revision of Manuscript- XX.,XX.; Final Approval and Accountability- XX.,XX.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Abrams, L., & Brown, C. G. (2010). Introduction: Conceiving the everyday in the twentieth century. In L. Abrams, & C. G. Brown (Eds.), *A History of everyday life in twentieth-century Scotland* (pp. 1–18). Edinburgh University Press Ltd.
- Agamben, G. (2010). *Çocukluk ve tarih*. (B. Parlak, Çev.) Kanat Kitap.
- Beck, D., & Purcell, R. (2015). Everyday experience and community development practice. *Radical Community Work Journal*, 1(1), 1–15.
- Brewer, J. (2010). Microhistory and the histories of everyday life. *Cultural and Social History*, 7(1), 87–109.
- Buchanan, I. (1997). De Certeau and cultural studies. *New Formations*, 31, 175–188.
- Butler, C. (2012). *Henri Lefebvre: Spatial politics, everyday life and the right to the city*. Routledge.
- Colebrook, C. (2002). The politics and potential of everyday life. *New Literary History*, 33(4), 687–706.
- Courpasson, D. (2017). The politics of everyday. *Organization Studies*, 38(6), 843–859.
- Dant, T. (2003). *Critical social theory: Culture, society and critique*. Sage Publication.
- De Certeau, M. (1988). *The practice of everyday*. UCP.
- De Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi I* (L. A. Özcan, Çev.). Dost Kitabevi.
- Derry, J., & Parrot, M. (2013). Introduction: Questioning everyday life. In J. Derry & M. Parrot (Eds.), *The everyday: Experiences, concepts, and narratives* (pp. 1–19). Cambridge Scholars Publishing.
- During, S. (2005). *Cultural studies: A critical introduction*. Routledge.
- Ebrey, J. (2016). The Mundane and insignificant, the ordinary and the extraordinary: Understanding everyday participation and theories of everyday life. *Cultural Trends*, 25(3), 158–168.
- Epstein, A. (2008). Critiquing “La Vie Quotidienne”: Contemporary approaches to the everyday. *Contemporary Literature*, 49(3), 476–487.
- Fiske, J. (2011). *Understanding popular culture*. Routledge.
- Fiske, J. (2012). *Popüler kültürü anlamak* (S. İrvan, Çev.). Parşömen.
- Gardiner, M. (1995). Utopia and everyday life in French social thought. *Utopian Studies*, 6(2), 90–123.
- Gardiner, M. (2016). *Gündelik hayat eleştirileri* (D. Özçetin, B. Taşdemir & B. Özçetin, Çev.) Heretik.
- Geldof, K. (1997). Authority, reading, reflexivity: Pierre Bourdieu and the aesthetic judgment of Kant. *Diacritics*, 27(1), 20–43.
- Giard, L. (2008). Bir Araştırmanın Hikayesi. M. d. Certeau (Ed.), *Gündelik Hayatın keşfi I: Eylem, uygulama, üretim sanatları içinde* (L. A. Özcan, Çev., s. 9–37). Dost kitabevi.
- Giard, L. (2009). Anlar ve mekanlar üzerine. M. d. Certeau, L. Giard, & P. Mayol (Ed.), *Gündelik hayatın keşfi II konut, mutfak işleri içinde* (Ç. Eroğlu & E. Ataçay, Çev., s. 11–23). Dost Kitabevi.
- Harvey, D. (2014). Sonsöz. H. Lefebvre (Ed.), *Mekanın Üretimi içinde* (C. Özpınar, Çev., s. 419–426). Sel Yayıncılık.
- Hawhee, D. (2004). *Bodily arts: Rhetoric and athletics in Ancient Greece*. University of Texas Press.
- Highmore, B. (2002a). *Everyday life and cultural theory: An introduction*. Routledge.
- Highmore, B. (2002b). Introduction: Questioning everyday life. In B. Highmore (Ed.), *The Everyday Life Reader* (pp. 1–36). Routledge.

- Highmore, B. (2006). *Michel de Certeau: Analysing culture*. Continuum.
- Highmore, B. (2017). The everyday, taste, class. In I. Szeman, S. Blacker & J. Sully (Eds.), *A companion to critical and cultural theory* (pp. 327–338). Wiley-Blackwell.
- Hoa, J. H. (2014). Totality and the common: Henri Lefebvre and Maurice Blanchot on everyday life. *Cultural Critique*, 88, 54–78.
- Knott, S. (2015). *Amateur craft history and theory*. Bloomsbury Academic.
- Law, A. (2014). *Social theory for today: Making sense of social worlds*. Sage.
- Lazzarinia, L. (2016). The everyday (in) urbanism: What's new on the spot. *Sociology Study*, 6(4), 255–266.
- Lefebvre, H. (1971). *Everyday life in the modern world* (S. Rabinovitch, Trans.). Penguin.
- Lefebvre, H. (1976a). *The Survival of capitalism reproduction of the relations of production*. (F. Bryant, Trans.). St. Martin's Press.
- Lefebvre, H. (1976b). Reflections on the Politics of Space. *Antipode*, 8, 30–37.
- Lefebvre, H. (1988). Toward a leftist cultural politics: Remarks occasioned by the centenary of Marx's death. In L. G. Gary Nelson (Ed.), *Marxism and the interpretation of culture* (D. Reifman, Trans., pp. 75–88). Macmillan.
- Lefebvre, H. (1996). *Marx'ın sosyolojisi*. (S. Hilav, Çev.). Sorun Yayınları.
- Lefebvre, H. (2002). *Critique of everyday life: Volume II foundations for a sociology of the everyday*. (J. Moore, Trans.). Verso.
- Lefebvre, H. (2003). The inventory. In S. Elden, E. Lebas & E. Kofman (Eds.), *Henri Lefebvre key writings* (pp. 166–176). Continuum.
- Lefebvre, H. (2007). *Modern dünyada gündelik hayat* (I. Gürbüz, Çev.). Metis.
- Lefebvre, H. (2012). *Gündelik hayatın eleştirisi I* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2013). *Gündelik hayatın eleştirisi II Gündelik hayat sosyolojisinin temelleri* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekanın üretimi* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Gündelik hayatın eleştirisi III moderniteden modernizme (Gündelik hayatın meta-felsefesi)* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2016). *Metaphilosophy*. (S. Elden, Dü., & D. Fernbach, Trans.). Verso.
- McHoul, A., & Miller, T. (1998). *Popular culture and everyday life*. Sage.
- Michael, M. (2006). *Technoscience and everyday life: The complex simplicities of the mundane*. Open University Press.
- Moran, J. (2005). *Reading the everyday*. Routledge.
- Paterson, M. (2006). *Consumption and everyday life*. Routledge.
- Poster, M. (1975). *Existential Marxism in postwar France From Sartre to Althusser*. Princeton University Press.
- Roberts, J. (2013). *Gündelik hayatın felsefesi: Devrimci praksis ve kültürel kuramın kaderi* (E. C. Ercan, Çev.). Doruk.
- Sayeau, M. (2013). *Against the event: The everyday and evolution of modernist narrative*. Oxford University Press.
- Schilling, D. (2003). Everyday life and the challenge to history in postwar France: Braudel, Lefebvre, Certeau. *Diacritics*, 33(1), 23–40.

- Schilling, D. (2009). French sociologies of the Quotidian: From dialectical Marxism to the anthropology of everyday practice. In M. H. Jacobsen (Ed.), *Encountering the everyday: An introduction to the sociologies of the unnoticed* (pp. 187–210). Macmillan International Higher Education.
- Schneider, G. (2010). Comics and everyday life: From Ennui to contemplation. *European Comic Art*, 3(1), 37-63.
- Scott, S. (2009). *Making sense of everyday life*. Polity Press.
- Sheringham, M. (2000). Attending to the everyday: Blanchot, Lefebvre, Certeau, Perec. *French Studies*, LIV(2), 187-199.
- Sheringham, M. (2006). *Everyday life theories and practices from surrealism to the present*. Oxford University Press.
- Shields, R. (1999). *Lefebvre, love and struggle spatial dialectics*. Routledge.
- Sim, L. (2015). Theorising the everyday. *Australian Feminist Studies*, 30(84), 109–127.
- Trebitsch, M. (2002). Preface: The moment of radical critique. In H. Lefebvre (Ed.), *Critique of everyday life, Vol. II. Foundations for a sociology of the everyday* (J. Moore, Trans., pp. ix–xxix). Verso.
- Yoka, L., & Paschalidis, G. (2015). Introduction: That bloody riddle. In L. Yoka, & G. Paschalidis (Eds.), *Semiotics and Hermeneutics of the everyday* (pp. vii–2). Cambridge Scholars Publishing.